

HAMALSARAN : Revue Arménienne, SCIENTIFIQUE ET LITTÉRAIRE

ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

[UNIVERSITÉ]

ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԹԵՐԹ

Բնութիւնը միշտ փանդոյ՝
Գիտութիւնը վերաշինոյ .
Այս վերջինին դիմեալու է,
Առաջինին տրեկու հաւանք :

ԱՌԱՋԻՆ ՇԻՋԱՆ

1900 — 1901

ԹԻԻ 11-12

ՏՆՕՐԷՆ - ԽՐԱԳՅՐԱՊԵՏ, ՄԻՍԱԲ ՊԱՆՏՍՈՒԲԵԱՆ

ՓԱՐԻՉ

«ՀԱՄԱՍԱՐԱՆ»Ի ՏՊԱՐԱՆ

Directeur : MISSAK BAGHDASSARIAN

« ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ » Ի

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԶԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱՏՈՒՄՆ Է

Ճրանատ	(12 թիւ.)	10 ֆր.	6 թիւ.	6 ֆր.
Օտար երկիր	« «	10 «	«	6 «
Թուրքիա	« « (ողջ)	40 դր.	«	25 ողջ
Ռուսիա	« «	4 ռուպլի	«	2 ռ. 50 կ.
Ամերիկա	« «	2 ասլար	«	1 ա. 20 ս.

«Համալսարան» Ի Ա. Երջանի 12 թիւերը կազմուած (կաշեկազմ) կը զրկուի ամեն անոնց, որոնք մինչեւ յուլիս մեղի պիտի զրկեն 13 ֆրանք:

Բաժանորդագրութիւն, նաժակ կամ թղթակցութիւն ուղղել

M. Baghdassarian

Directeur de la Revue «Hamalsaran»

4, rue Ortolan — PARIS

« ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ » Ի ԳՈՐԾԱՅՄԱՆԵՐԸ

- Ախալցխա . — Արժ. Տէր Ն. Գէյ. Համբարձումեանց
 Ամերիկա (Թրոյ) . — Ա. Գ. Թորոսեան
 » (Լին) . — Կարապետ Ստեփանեան
 Իսպրիմ . — Տօք. Կ. Փաշաեան
 Եգիպտոս (Աղեքսանդրիա) . — Միւրան Չրապեան
 Երզնկա . — Կ. Նաբնջեան
 Թոքատ . — Յ. Սիւզմէճեան
 Տրապիզոն . — Գ. Սիմեոնեան

«Համալսարան» Ի Տպարանին մէջ կազմի սակ կը գտնուին ազգային կեանքէ առնուած հետեւեալ երկու խիստ յուզիչ եւ չափազանց հետաքրքրաշարժ իրական պատմութիւնները, չքեղ տպագրութեամբ .

1. « ՄԿԱ ՎՅ.Ե ՉՈՒՆԻՄ »

Հեղինակ՝ « Գիւլտամնցի » — Գին 50 սանդիմ

2. « ՈՒՆՏ »

Հեղինակ՝ « Ա. Բեկու-Բէկեան » — Գին 1 ֆրանք

Ստանալու համար դիմելու է՝

Imprimerie Hamalsaran 4, rue Ortolan. Paris

կամ

Imprimerie Aaménienne. Venise - St-Lazare (Italie)

ՕՏԱՐ ԲԱՌԵՐՈՒ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻՆ ՄԷՋ

ՄԻՍԱԲ ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ

Հայ հրապարակագրութիւնը յուզող խնդիրներուն մէջ մասնաւոր եւ խիստ կարեւոր տեղ մը բռնած է օտար բաներու մեր լեզուին մէջ գործածութեան քննադատութիւնը :

Տրուած հարցը կը ճռտաւ է եւ բնականաբար լուծումը դժուարին : Բայց անկարելիութիւն մը չենք տեսներ այս ճամբով վճռական որոշումի մը հասնելու քաղձանքին մէջ, որով անտարակոյս կը հեւան մեր լեզուին արդի պահանջներու անհամապատասխան վիճակը զգացողներն ու քմբռնողները :

Լեզուները կը կատարելագործուին փոխադարձ ազգերու զարգացումին աստիճանով : Գաղաքակրթութիւնը կեանքի պայմաններուն մէջ ներմուծած իր բաղմաթիւ փոփոխութիւններով, ստեղծեց նոր եւ տարբեր պահանջներ, որոնք անխուսափելի կերպով պէտք էր որ ազդէին լեզուներու վրայ, ու զանոնք ընդունակ ընէին յառաջդիմութեան ժամանակակից ոգին անդրադարձնելու :

Ճարտարագործութիւնը, առեւտուրը, ազգերու իրարու հետ զիւրացած անընդհատ շփումները, որոնք արդի գիտութիւնը կուտան ունին, իրենց սեպհական բառերը ստեղծեցին եւ բարդեցին զանոնք լեզուներու բառարանին :

Ուրեմն բառերը կը ստեղծուին եւ ոչ թէ կը շինուին : Պէտքը անոնց յղացումը կ'առաջատեսէ ու զանոնք կը ծնի : Բնատիպ եւ անձեռնմխելի անհատականութիւններ են աւնոնք՝ հոն, ուր ծնած են, աճած են եւ հասունցած : Կը կրին միջավայրին, զանոնք երկնող ժողովրդին բոլոր յատկանիշները եւ անոնց ամփոփոխելի մտատիպարումներն են :

Այնպէս որ խնդիրը մեզ կը ներկայանայ չափազանց դժուարին բայց յստակ կերպով : Դժուարին՝ որովհետեւ անոր լուծումը անհուն հոգեբանութիւն մը, գիտութիւն մը կ'իւրացնէ իր մէջ, զոր կարելի չէ իր խառնուածքին մէջ խախտել եւ ուզուած ձևով փոփոխել. յստակ՝ որովհետեւ վիճակի մը ճշմարիտ գիտակցութիւնը կը պարզուի եւ անոր յարմարուիլը պարտաւորիչ կը դառնայ :

Բնականաբար այս բոլոր խորհրդածութիւնները մեզի եւ մեր ժողովրդին մտաւոր վիճակը ունեցող ազգերու համար կարելի է ընել մասնաւորապէս : Ու ասիկա հասկնալի է, որովհետեւ դեռ քաղաքակրթութեան արեւը մեր վրայ չէ ծագած, ու չնայած մեր մերկութեան, կը սլանանք — գահավիժելով եւ խելագարօրէն —, ճարպոտ սնունդի մը վրայ, զոր համեմելու համար ժողովուրդներն ու դարերը տոկուն կերպով եւ համբերաբար ուղևով գործակցած են : Կ'ուղեմ մատնանիչ ընել, արդի գիտութիւնը որ մեզ կը ներկայանայ իր բոլոր կատարելութեամբը եւ հրապուրանքովը : Բայց օգտուինք անկէ. ո՞վ կ'արգիլէ մեզ. անտարակոյս ո՛չ ոք : Ընկերութեան միակ հարստութիւնն է ատ զոր ժողանդելու համար ամեն անհատ, ինչ դաւանանքի, ինչ ազգութեան ալ պատկանի, կ'եզրայրակցի համերաշխօրէն եւ աննախանձ ոգիով : Բայց դժբաղդաբար մտաւոր այդ հարստութիւնը անկապտելի է միայն անով որ նիւթական սահման մը չունի եւ անբաժանելի է. ու ինչպէս ամեն իտէալ, անոր տիրանալու, զայն հասողութեան մէջ գնելու համար պէտք ունենալ շատ մը առաքիչութիւններ, որոնք մեզի առայժմ կը պակսին եւ գուցէ պակսին տակաւին երկար տարիներ ալ :

Որքա՛ն ալ այս բանը բարի տրամադրութիւն մը նըկատուի, տհասութենէ ծագող ոչ-չրջահայեցութեան վըտանգներուն կ'ենթարկէ մեզի, ուրկէ խուսափելու համար ո՛չ բաւականաչափ մտքի լոյս եւ ոչ ալ չափաւոր ոյժ ունինք: Ինչ որ ըսինք գիտութեան համար, կրնանք միեւնոյնը կրկնել մեր գրականութեան համար ալ, որ տակաւին կ'օրօրէ մեր մեղկացած մտքերը, ու պիտի օրօրէ զայն մինչեւ այն վայրկեանը, ուր թելադրիչ նախապաշարումը տեղի պիտի առայ ճշմարիտ իրականութեան:

Բացառինք մեզի աւելի յստակ կերպով, զառնալով մեր լեզուին մէջ օտար բառերու գործածութեան:

Ապշեցուցիչ չէ՞ արդեօք այն խլրտումը, որով կ'ուզուի մեր ցեղային մտքին տալ այն համաշխարհային նըկարագիրը զոր երբեք ունենալու կոչուած չէ: Այս բանին պատճառները թուել խիստ երկար պիտի ըլլայ, թէեւ խիստ պարզ են լռելիայն հասկնալի ըլլալու համար:

Միտքը կը յայտնուի գաղափարներով, բառերով, ու այդ միտքը, ինքնուրոյն ամէն ազգի ու ժողովրդի համար, կարելի է արեւելեան դարձնել իր մասնաւոր ամբողջութիւններու, սեպհական յատկանիշներու պահպանումովը: Կրնանք ընդհանուր համադրութիւն մը ընել, բազադրութիւն մը կազմելու համար, որուն վերլուծական տարրերը չեն կարող բնականօրէն տարբազարելի ըլլալ:

Ուրեմն բառ մը ծագումով ինչ լեզուի ալ պատկանի, երբ կը մտնէ հայ լեզուին մէջ չջանանք զայն հայացնել, եթէ չունինք ոչ անոր համապատասխանող առարկան եւ ոչ զայն բացատրող ու մեզի ալ ծանօթ զազափարը:

Գիտութեան բառերը իրենց զասական առումին մէջ գրեթէ ամէն կողմ միեւնոյն ձեւը, կազմութիւնը, հնչումը պահած են, թէեւ ռամիկ ժողովուրդը երբեմն կը գործածէ, այդ պահուն իսկ արդէն, ընդունուած բառեր, որոնք գործնական կարեւորութիւն մը ունին եւ երբէք գիտական ու հրահանգիչ:

Բնաւ կարծելու չենք որ մեզմէ անհունօրէն աւելի քաղաքակիրթուած ազգերու մէջ գործածուած նոր բառերը

փոխադարձաբար տոհմային կազմութիւն մը ունին . չհաւատանք երբէք թէ բառ մը հասկնալի կ'ըլլայ երբ ազգի մը լեզուին մէկ ձայնական եւ դադափարական մտաւոր նմանութիւնը իր մէջ կ'անձնաւորէ : Վիճաբանուած ու ստուգուած խնդիր մ'է, որ կարելի չէ օտար բառերու ինչ մաստը, որ ազգերու բնասպուած ոգին կամ միաքը (esprit) կը կաղապարէ, անոնց բոլոր ցեղային, աեղական եւ բարոյական յատկանիշերով, կարելի է որ եւ է ազգի մը, ժողովրդի մը լեզուին մէջ թարգմանել : Այս բանը իւրականացնելու համար, — քանի որ անկարելի է, աեղօրէն անկարելի, ազգի մը լեզուն ամենակարճ ժամանակի մէջ բոլորովին նոր ու օտար յատկութիւններով օժտել, ուր անխուսափելի կերպով ձեւաշրջումի բոլոր հիմնական օրէնքներու կիրարկումը անհրաժեշտ կը դառնայ, որ միայն դարերու անզուսպ սանձահարումն է, — միմիայն ելքի մէկ ճամբայ կայ, այն է մտաւոր ըմբռնումի պարտաւորիչ աշակցութիւնը, որ արտայայտութիւններու ոգին ու նըրբութիւնը իրապէս կրնայ հասկնալ, անոնց տիրել, բայց ոչ թարգմանել : Նոր ձեւով բառը նոր գաղափար մը պիտի արթնցնէ մտքին մէջ, ու հոն իր օտար երեւոյթը պիտի կորսնցնէ հետզհետէ ու դրոշմուի միանգամ ընդ միշտ :

Բոլոր ժողովուրդներու հասարակ (commun) միաքեր կան, որոնք միեւնոյն ըմբռնումի ոյժը, աստիճանը գրեթէ ամբողջովին ունին : Կեզուն զանոնք կ'արտայայտէ սակայն սարբեր ձեւերով, թէեւ գաղափարի ինքնուրոյնութիւնը միշտ նոյնն է, հոս է որ սուղաբանական ու սուլմասիբութիւններու կարեւորութիւնը զգալի կ'ըլլայ բաւերու ծագումը եւ փոփոխութիւնները քննելու եւ գրանելու համար : Այս բանը անտարակոյս արմատ լեզուներու կը պարտինք, որոնք իբր հիմ ծառայեցին այսօր գոյութիւն ունեցող բոլոր լեզուներու : Սակայն որքան որ օրինակը հեռացող դարերէն առնուած ըլլայ, հրահապիչ եւ բացաարիչ է մեզ համար, ուրկէ ջանալու է օգտուել :

Քանի որ նախապատմական մարդկութիւնը, — ինչպէս պիտի ըսէր մեր գասական լեզուն, — որ մէկ որբանէ

սերած բազմաթիւ էակներու ամբողջութիւն մը կը ներկայացնէր, ունէր մէկ լեզու, զոր ամենքը անտարբերութեամբ կը խօսէին, — ու անոնց դարերու ընթացքին մէջ մասնակի բաժանումները միայն ստեղծեցին տարբեր լեզուներ, միշտ միեւնոյն ծագումը պահելով՝ բնականաբար, — արգեօք անկարելիութիւն մը պիտի ըլլա՞ր միշտ մայր լեզուն պարտաւորիչ դարձնել, այն լեզուն որ նախապատմական մարդուն առաջին համայնքը կազմեց, եթէ հզօր ձեռք մը այդ բաժանումները արգիլէր ու անոնց ոյժերը համադրելով՝ միեւնոյն բնատիպ լեզուին ճոխութեան ու բարդաւաճումին ստիպէր: Անտարակոյս՝ ո՛չ: — Ի՞նչ եղաւ այդ սեսակ խառնակ վիճակի մը հետեւանքը. իւրաքանչիւր նոր ցեղ իր պէտքին, կարգ ու սարքին համաձայն, կարելիօրէն իր մայր լեզուին վրայ անշուշտ յարմարուելով, նոր նոր բառեր ստեղծեց, ինչպէս որ միջավայրը կը տրամադրէր զայն, ու զանոնք գործածութեան մէջ դրաւ:

Սկզբնական մարդկութեան այդ մասնակի ամբողջութիւնները որ հետզհետէ ցեղեր, ժողովուրդներ եւ ազգութիւններ կազմեցին, առաւել կամ նուազ ձօխ լեզուներ ունեցան, իրենց տնտեսական եւ մտաւոր վիճակի զարգացումին եւ բարելաւումին համեմատ:

Միւս կողմ՝ դիտելի էր որ տկար ցեղերը, որ իրենց անկախութիւնը պահելու միջոցները չունէին, կը ձուլուէին նախ իրենց լեզուով ու հետզհետէ իրենց գոյութեամբ անոնց վրայ իշխող զօրաւոր տարրին հետ. այսինքն միեւնոյն ընդունակութիւններ, միեւնոյն յատկութիւնները կ'իւրացնէին, որոշ ժամանակի մը ընթացքին մէջ:

Ու այս բոլոր մտածումները մեզ կ'առաջնորդեն դարձեալ այն կէտին, մեր լեզուի մէջ օտար բառերու գործածութեան խնդրոյն, ուրկէ մեկնած էինք:

Օտար բառերու կոչութիւնը՝ գործածութեան պահուն, ուրեմն աւելի առերեւոյթ է քան թէ իրական: Փամանակի, զարգացումի եւ վարժութեան խնդիր է այդ աննշան անպատեհութիւնը ջնջելու, եղծանելու համար:

Եթէ օտար բառերու մեր մէջ որ եւ է եղանակով ներ-

մուծուելուն պէտքը կը զգանք, — որովհետեւ օտար զարգացումէ մը օգտուելու հոգը մեզի կը մղէ այդ բանին: Արդիւնքը զոր պիտի ստանանք ատկէ օտար է, գաղափարը ինքնին պէտք է բնականաբար օտար ըլլայ՝ այդ պահուն: Անկարելիութիւն մ'է, մեր վիճակը ունեցող ժողովրդի մը, նախ՝ ամեն բան վերստին սկսիլ, մեզի մասնաւոր գիտութիւն մը, քաղաքակրթութիւն մը ստեղծել, — ու թողունք որ ատանկ բանի մը թելադրութիւնը մեր մէջ արդէն բնածին չէ, քանի որ ինքնին թելադրութիւն մ'է այդ միտքը, — երկրորդ, եթէ անկարելի ալ չըլլար՝ գերմարդկային տիմարութիւն մը պիտի ընէինք, փոխանակ արդէն գոյութիւն ունեցածէն օգուտ քաղելու, — ասիկա խօսելու ձեւ մ'է, կը փութամ կանխել ընթերցողներս, — սահմանափակ խելքովնուս նոր (!) մը յերկրելու հետապնդէինք:

Բառերը օտար են, երբոր անոնց աիպարած գաղափարները, — խիստ պարզ է ասիկա, — մեր մէջ որ եւ է կերպով յայտնուած չեն, որ եւ է զարգացումի ճամբով, ուր կարապետած ըլլանք կամ գոնէ միեւնոյն ժամանակ քալած՝ այն ազգերը կամ անոնց հետ համընթացաբար, որ զանոնք յղացած են: Այս պարագան ընդհանուր է, ասոանց բացատրութեան, կատարելագործումի բոլոր տեսակներուն համար:

Ուրեմն պէտք է առնենք զանոնք, շօշափենք, ուսումնասիրենք, զգանք եւ վերջապէս իւրացնենք իրենց բոլոր օտարութեամբը:

Միւս կողմէ, գիտութեան կարգ մը ճիւղեր բառերու արտեսարանութիւն (technologie) մը ունին, ու անոնց միւսակցութիւնը, իրենց շինուածքին մէջ, այդ բառերու անխախտ ձեւերուն վրայ կազապարուած է: Այս պահուն, բառերը իրենց ծնած կազմութեամբը պտածածելը անհրաժեշտ եւ պարտաւորիչ պէտք մը կը դառնայ: Քիմիաբանութիւնը ամենէ գեղեցիկ օրինակը կընայ ըլլալ այս նկատողութեան:

Աւելորդ է կարծեմ այլեւս ծանրանալ այս խորհրդա-

ծուծիւններուն վրայ, որոնք բաւականէն աւելի համոզիչ են՝ օտար բառերու մեր մէջ նոյնութեամբ գործածելու սկզբունքը ընդունելու համար:

Բայց ուրիշ կարեւոր կէտ մը, այս տեսակ պարագաներու մէջ, անհրաժեշտ է նկատի առնել, այնքան՝ որքան բառերը գործածուելու թէզը ինքնին: Ի՞նչպիսի կա՛մ ի՞նչ մերոսոյ պէտք է կիրարկել զանոնք, լեզուական անխուսափելի խառնակութեան մը սպառնալիքը չիրագործելու համար:

Ժամանակակից քաղաքակրթութիւնը գրեթէ հաւասարապէս գերակշիռ մակարդակի մը հասցուց, զինքը նըւերագործող ազգերու մտաւորական վիճակը: Այսինքն նըպաստաւոր պայմաններու տակ ապրող իւրաքանչիւր ժողովուրդ օգտուեցաւ իր շուրջը խմորուող յառաջդիմութիւնէն ու իր կարգին առաւել կամ նուազ աջակցութիւն մը կարկառեց անոր:

Եւրոպական ազգերն էին ատոնք, որ փոխադարձաբար այդ բարեշրջութեան ազդեցութեան տակ, իրարու մտաւորական զարգացումի խոչընդոտները հարթեցին, ու կը ներկայացնեն մեզ իրենց յառջադիմութեան բոլը, որուն գրոշմած են իրենց ցեղային ուրիշ բազմաթիւ ինքնուրոյնութիւնները, ուրկէ մեր կարգին օգտուել գիտնալու ենք:

Այս օգտուելու խնդրին մէջ է որ մեթոտը անհրաժեշտ կը դառնայ, մեթոտ մը, որուն կանխող հակադիր մըտքերը այլ եւս գոյութիւն չունին: Փորձառութեան փուլն ալ ամբողջովին իր շրջանը կատարած կը թուի արդէն, կը մնայ ուրեմն միմիայն լաւագոյն ուղին գտնելու եւ հոն վստահօրէն մտրճելու հարցը:

Եթէ քննենք մեր մէջ օտար բառերը գործածելու արդի եղանակը, — որ ինքնին բազմաթիւ մեթոտներու համանկարն է, — պիտի տեսնենք որ բոլորովին քառսային գրութիւն մը ունի:

Մեր ժողովրդին ցրուած վիճակը, որ բազմաթիւ ուղղակի ազդեցութիւններու գոյութիւնը ստեղծեց՝ իր մաս-

հակի ամբողջութիւններ ներկայացնող տարրերուն վրայ, այդ խառնակ դրութեան ամենագլխաւոր պատճառն է:

Ռուսահայերը ռուս ազդեցութեան տակ ընդհանրապէս, գերմանականին մասնաւորապէս՝ օտար բառերը կը յղկեն հայ լեզուին մէջ, զարմանալի առատութեամբ մը՝ որուն, իրենք ալ խոստովանելու են հաւանականօրէն, որ եւ է չափ ու սահման չեն գրած: Միւս կողմէ տաճկահայերը, ընդհանրապէս Ֆրանսական կրթութիւնն մը ստացած, այնքան հեռուներու կը մղեն օտար բառերու գործածումը, որ հայ լեզուն քիչ ատենէն Ֆրանսական տառերով ու բառերով, բայց հայ քերականական կանոններով գրելու խոժոռ մը տաժումը կ'արթնցնեն:

Քրոնիկի մը մէջ խօսելով Փարիզ հրատարակուող սընամէջ հայ պարբերականի մը վրայ, այս ձգտումը մատնանիչ ըրած էի ու նոյն իսկ ձաղկած: Միեւնոյն յաղթական ճոխութիւնը կը տեսնուի Պօլսոյ շարթաթերթի մը «Մասիս»ին, գրական յօդուածներուն ոմանց մէջ: Կը ցաւիմ որ, ստիպուած ըլլալով համառօտ գրել, պիտի չկըրնամ այս սահանքին ամբողջ քննադատութիւնը ընել, այս անգամ, իր հոգեբանական ու բնախօսական կրկին կողմերու շահեկանութիւններով, բան մը՝ որ որքան հրահանգիչ այնքան ախորժելի պիտի ըլլար:

Անբողոքելիօրէն այս բոլոր անչափաւոր ձգձգումները չափազանցութիւններ, աններելի չափազանցութիւններ են: Աւելցնենք սա չափը, թէ այս խառնիճազանձ վիճակը այնքան շեշտուած չպիտի ըլլար, եթէ ամեն անհատ, — որոնց մէջ, անկասկած, սահմանափակ միտքերը մեծամասնութիւնն մը կը ներկայացնեն, — մեր մտաւոր վերանորոգումը պատրուակելով՝ այնքան շիտուկ հարցի մը մէջ իր քիթը չի խօթեր: Ասիկա քիչ մը առաջ ակնարկուած հոգեբանութեան մէկ խիստ փայլուն բայց նոսնա երևոյթն է, որ իր մահիկէն խուժած ու ազգային ախտ մը դարձած է:

Գանի որ մեր տեղագրական եւ կրթական բազմաթիւ անխուսափելի կացութիւններու մէջ պարտաւորուած ենք յարմարուիլ, մեր լեզուին այժմու գիտութեան միտքը

անասայստեղու ընդունակութիւնը աալու հոգը կամ այն է որ թողու ենք՝ զայն խօսող բայց տարբեր պայմաններու եւ ազգեցութիւններու տակ ապրող տարրերու ընթացական հակումներուն, ճաշակին ու մասնաւորուած ձեռնհասութիւններուն, — լեզուն բեկանող ամենախոշոր ազէտք մը անա՛, պիտի մըմնջենք դառնապէս, — եւ կամ այն է որ պէտք է փոխադարձաբար զիրար լսել ու հաւաքաբար հասնիլ որոշ եւ վճռական դրութեան մը, որ պարտաւորիչ ըլլայ ամեն կողմ, ամեն հայու համար: Այդ գրութիւնը, որ ինքնին ներբողուած մեթոտն է, իրականացումի ուղին կը գտնէ, երբ ըմբռնենք մէկ անգամ ընդ միշտ՝ թէ կարելի չէ միեւնոյն ատեն որ եւ է լեզուի մէջ միեւնոյն բառին համար գործածել թէ ուրա, թէ ֆրանսական եւ թէ ուրիշ շատ մը օտար նշանակութիւններ: Առնենք, օրինակի համար, ֆրանսերէն *եկրէյիֆիլէ* (*intellectuel*) կամ *եկրէյիման* (*intelligent*) բառը: Ռուսահայը, ուրա ազգեցութեան տակ, կը գործածէ անոր տեղ «եկեկիգեկեկ» (*ածականաբար*) եւ «եկեկիգեկցիս» (*գոյականաբար*). տաճկահայը ֆրանսականը կ'ուզէ հայացնել ու կը գործածէ եթէ ոչ միշտ «էնթէլլէքթիւէլ», յաճախ *ւնաւորակաւնորիւն*, *ւնաւորական* եւ «*սեռեպուայ*»: կամ մէկը կամ միւսը բնականաբար պէտք է ընդունիլ, բայց ո՞րը. հոս է որ վարանումը եւ անորոշութիւնը, թեւատարած, իրենց մութ ստուերը կը ձգեն, ու հզօր կամեցողութիւն մը չի սաղմուէր տակաւին իր խրոխտ ոգին տիրապետութեան հասցնելու:

Մամուլն է, մամուլը մեր մէջ, այդ հզօր կամէութեան շարժիչ ոյժը. բարձրագի, խենէշ կասկանութիւնը քամանրող եւ միշտ օգտակարը համեստօրէն ու ձեռներէցօրէն փնտռող մամուլը:

«Ասնել մեղի անմանօթ իւրաքանչիւր օտար բառ՝ զայն ստեղծող լեզուին մէջ, ու բարգաւաճ ազգերու շատերուն սեպհական նոյնիմաստ բառերը պատշաճօրէն յղկելով ներմուծել հայ լեզուին մէջ, մեր համոզումով, ամենալաւագոյն մեթոտն է՝ որուն կրնանք համընդխօրէն եւ զիրար

հասկնալով հետեւել» :

Այս ուղղութեամբ պիտի կարենանք հետզհետէ մեր գըրական, մանաւանդ գիտական լեզուին յատուկ նկարագիր մը տալ եւ զոր պիտի նուիրագործէ մամուլի ձեռնհաս ներկայացուցիչներու համաժողով մը, որուն պէտքը որքան անհրաժեշտ այնքան զգալի զարձած է մեր մէջ : Միակ միջոցն է ապիկա, որ եթէ իր կանոնաւոր տարեկան, երկամեայ կամ գոնէ եւամեայ նիստերն ունենար, պիտի ըստանձնէր ակադեմիայի մը դերը եւ հետեւաբար ղեկավարեր՝ մեր լեզուին ամենակենսական խնդիրը՝ ապահով եւ արտադրող մեթոտով մը : Ռուսահայերու եւ տաճկահայերու ընթացիկ լեզուներու զանազանութիւնները միմիայն այն ատեն պիտի բարձուին, ու լեզուական միակութենէն պիտի ծագի մեր գիտական ու գրական դասական ձեւուած ու չափուած լեզուն :

«Համալսարան»ի մէջ մենք արձագանք պիտի տանք այս տեսնողտ հարցին, ու անոր սիւնակները՝ այդ կարեւոր լուծումին ձգտող բոլոր կարող անձերու եւ եւրոպական հայ ուսանողութիւններու տրամադրելի պիտի մնան միշտ. այս վերջիններուն մանաւանդ՝ որ, աւելի քան ուրիշներ, լուսապէս հասկցած ըլլալու են մեր լեզուին արդի յառաջգիծութեան իւրացումին մէջ անընդունակ եւ աղքատ վիճակը եւ մասնաւորապէս կոչուած են անոր վերանորոգիչները ըլլալու :

Այս արմատական միջոցն է միակ ելքի ուղին, ու մեր կրթական, վարժարանական հաստատութիւններու, մասնաւոր մարմիններու եւ անհատական ջանքերու վրայ զըրուած յոյսերը, ամուլ բաղձանքներ պիտի մնան, ուրկէ այլեւս ժամանակ է հրաժարիլ :

Ճշմարիտ մեթոտը գտնուած է ուրիմն եւ մեր առջեւ կը բացուի գործունէութեան նոր հող մը, ու զայն մշակելու վաստակը ոգեպինդ ոյթի եւ նիւթական ու բարոյական գոհողութիւններու կարօտ է :

ԳԻՏԱԿԱՆ ՓՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Էտ. Թուլուզ իր հոգեբժշկական քննութենէն յետոյ՝ զոր կատարած է զմայլելի ձեռնհասութեամբ մը, մտքի գերակշռութեան ջղախտութեան (névropathie) հետ ունեցած յարաբերութիւններուն վրայ՝ իրեն նիւթ առնելով Էմիլ Զօլան, քննադատութեան նոր մեթոտ մը կը մտածէ գտած ըլլալ, ուսումնասիրելով գրագէտները եւ արթիստները իրենց հոգեբանական կազմակերպութեան, աշխատելու եղանակին եւ արտադրութիւններուն մէջ, հաստատելու համար նիւթին եւ գործին միջեւ եղած յարաբերութիւնները: Հոն է, եթէ ոչ ամբողջ քննադատութիւնը, զոնէ անոր գլխաւոր նպատակը որով կ'ուզուի հեղինակութեան մը գեղեցկութիւնը որոշել եւ որով, Սէն-Պէօվէն եւ մանաւանդ Թէնէն ի վեր, կը փորձեն բացատրել արթիստին հեղինակութիւնը անոր բնական կազմաբանութեամբ եւ ապրած միջավայրով: Ու այդ երկու մեծ քննադատները՝ նոյն պատճառով է որ հաւաքած են կարելի եղածին չափ շատ տեղեկութիւններ գրագէտին միջավայրին վրայ: Անոնց համար գործը հոգեբանական անհատականութեան մը արտայայտութիւնն էր եւ ինչ որ կը փնտռէին մանաւանդ այն էր լատապէս ճանչնալ արտադրողը՝ անոր արտադրութիւնը պէտք եղածին պէս հասկնալու համար: Թէնին Պալզաքի վրայ ըրած ուսումնասիրողութիւնը այս յատկանիշը ունի:

Հէնքէն այս ճամբով, բայց աւելի հեռունները մղուած, իր ըրած քննադատութիւնները, զոր գիտական կը կոչէր, բնախօսութեան վրայ կը հիմնէր եւ կ'ուզէր մասամբ բա-

ցատրել Վիքթոր Հիւկոյի գործը անոր լեզուին բնախօսութեան վրայ տեսութիւններ ընելով: Մագուսով եւ արւեստով գրագէտ, Հէնքէն ճշմարիտ քննադատութիւն մը ընելու բաղձանքին մէջ կը փորձուի գիտական քննադատութեան մը, որուն վերջին հետեւութիւնները ուղեղային բնախօսութեան եւ մարդակազմութեան կը յանգին միայն: Այսինքն գրական կամ արթիստիք գիւտ մը ուրիշ բան չէ վերջապէս եթէ ոչ իմացականութեան արտայայտութիւն մը, իր ուսումնասիրութիւնը հոգեբանութեան մէկ գլուխը կը կազմէ, գեղեցիկը: Այս տիպոսին տակ, անիկա անհրաժեշտօրէն կը պատկանի՝ հոգեբանին, բնախօսին, այսինքն բժշկին, որ պարտի ըլլալ թէ մին եւ միւսը, մանաւանդ յիմարարանին կամ աւելի յարմար բացատրութեամբ մը «կենսաբանին», որ իր մէջ կը պարփակէ այդ բոլորը: Հոգեբանութիւնը ինքնին, ինչպէս այսօր գիտականօրէն կ'ըմբռնուի, բնախօսութեան մէկ մասն է: Եթէ երբեմն զայն կը բաժնեն այս վերջինէն՝ գուցէ վերլուծական աշխատութիւններու գիւրութեան համար է, ու այդ ալ ժամանակի մը համար անտարակոյս: Հոգեբանական երեւոյթները սերտօրէն կապուած են բնախօսութեան շրջանառութեան եւ քիմիական պայմանները մտաւորական գնացքներու մէջ կրնան առաջ բերել խոշոր փոփոխութիւններ: Մտաւորական հիւանդաբանութիւնը (pathologie) ամբողջովին այս բանին փորձառութիւնն է: Լեզուի գործառնութիւնները բժիշկէն եւ մարդակազմաբանական ու բնախօսական երեւոյթներէն միայն լաւապէս բնորոշուած են, կէտ մը՝ որուն վրայ ամեն ոք համաձայն է:

Էտ. Թուրուզ կ'ընդունի, այսպէս, որ արուեստական գործի մը յղացումի ուսումնասիրութիւնը կը պատկանի կենսաբանին, ու զայս կը մեկնաբանէ զօրաւոր փոստերով: Վիպասանութիւն մը իր հիմին ու ձեւին մէջ — փաւսի բաժանումի մը համեմատ, — նկատելով՝ պարզօրէն

կ'երեւի որ հիմը կազմուած է ընդհանուր եւ վարիչ գաղափարներով, որ կրնան ըլլալ ընկերական կամ արթիսափք, դերակատար անձնաւորութիւններու բարոյականութեամբ եւ նկարագրութեամբ: Ու դրական ուսումնասիրութիւն մը կը գտնուի բժշկի մը ձեռնհասութեան մէջ, եթէ ներուի իրարու մօտեցնել արուեստի գործ մը եւ մտաւոր զառանցանք մը (délire):

Երկու պարագաներու մէջ ալ վարիչ ընդհանուր գաղափարներ գոյութիւն ունին, որք կրնան ծագած ըլլալ միջավայրէն կամ շատ թէ քիչ սեփական ըլլալ անհատին: Ինչպէս որ միջին դարու զառանցողը (delirant) հիւանդագին ըմբռնումներ կը յերիւրէր, որ կ'արտացոլէին ժամանակին միսթիփ խորհուրդները, սատանայական կամ անասնական նախապաշարումներու իւրացումները, նոյնպէս ալ վիպասանը առաւել կամ նուազ կը ներշնչուի իր շուրջը ծաւալող իրապաշտ կամ իսէալ գաղափարներէն: Ու հեղինակութեան մը վրայ միջավայրի այս ազդեցութիւնը, կըրնայ ուսումնասիրուիլ բժշկէն միեւնոյն գրութեամբ՝ ինչպէս զառանցանքի մը վարիչ ընդհանուր գաղափարները: Յիմարբանը (aliéniste) կոչուած է հիւանդի մը մտաւոր վիճակը հասկնալու, ու շահագրգռուիլ պատմական կամ քաղաքական խնդիրներով ատոնք առաջին ակնարկով մը իր ձեռնհասութեանէն կը թուին վեր ըլլալ: Դարձեալ, որպէս զի այսինչ գաղափարը, եւ ոչ թէ ուրիշ մը, անհատէ մը ընդունուի, պէտք է որ այս վերջինը որ եւ է բնական միտում մը ունենայ այս մասնաւոր որոշումը ընելու համար: Հոգեկան այս տրամադրութիւնը, զոր գիտութեան մարդը կարող է վերլուծել եւ բացատրել, աւելի բացայայտ է անհատական կոչուած գաղափարներու մէջ: Իրողութիւնը անվիճելի է զառանցանքին համար: Ընդունուած է որ ի ծնէ կասկածոտ եղող անձերը յաճախ հալածումի գաղափարներ կը յայտնեն եւ թէ ծննդական գործարաններու գէշ կազմութիւն մը յաճախ սկզբնապատճառն է ծննդական զգայութեան վատթարացումի: Միեւնոյն նախատրամադրութիւնը կրնայ այնքան հաւանական ըլլալ հեղինակութեան մը հա-

մար: Ստույգ է թէ արտաքին նշմարումներու ճշմարտութիւնը կրնայ նախատրամադիր պատճառ մը ըլլալ իրապաշտական արուեստ մը երկնելու եւ, հետեւաբար, ընդունելու ատոր յատուկ վարդապետական վարիչ գաղափարները, եւ թէ, դարձեալ, գեղեցկագիտական ինչ ինչ չափազանցումներ կրնան յարաբերական ըլլալ հոգեկան անբնականութիւններու: Եթէ ուսումնասիրենք հիմա վիպասանութեան մը բարոյական նկարագիրը, պէտք է զայն երկու մասի բաժնենք, այսինքն դիտողութեան (observation) մասը, որ, կերպով մը, յիշողութեան բաժինն է, եւ հնարումի (invention) մասը, որ երեւակայութեան կը վերաբերի: Միեւնոյն բաժանումը կրնայ ծառայել այն ճշմարիտ վիպասանութիւններու ուսումնասիրութիւններուն, ինչ որ են հալածականներու դրականապէս զառանցանքները: Կենսաբանին կը պատկանի փնտոել թէ ինչպէս յիշողութիւնը կ'օգնէ արթիւթիք կամ զառանցական արտադրութեան: Եթէ խնդիրը միայն վիպասանութեան վրայ է, հոգեբանն է որ, հոն, կրնայ ուսումնասիրել յիշումի ծաւալը, անոր տեւողութիւնը, սլոգնութիւնը, պիտելու եղանակները եւ արտադրելու կարողութեան սահմանը: Գործեալ հոգեբանն է որ պիտի որոշէ ստեղծող երեւակայութեան աղբիւրները, գործօնութեան պայմանները եւ արտադրութիւններու մեքենականութիւնը:

Նմանօրինակ խորհրդածութիւններ կարելի է գիւրութեամբ ընել վիպասանութեան անձնաւորութիւններու մասին: Օրինակի համար, բժիշկը պիտի հետազօտէ եւ իմանայ այն եղանակը որով հեղինակը իր հերոսներու Ֆիզիքական անհատականութիւնը կը նկարագրէ եւ թէ ինչպէս անոնց մտածել եւ գործել կուտայ, ո՞րոնք են այն շատ մը հոգեբանական հակազդեցութիւնները որոնցմով այս վերջինները կը գիմադրեն արտաքին գրգռումներու եւ վերջապէս մինչեւ որ աստիճան այս երեւակայական էակները հեղինակին անձին վերատադրութիւնն են:

Արուեստական գործի մը ձեւը կրնայ շատ լաւ կերպով ուսումնասիրուիլ յիմարարանէ մը: Իրօք, վիպասանութիւն

մը լեզուով մը կ'արտայայտուի, ինչպէս զառանցանք մը : Լեզագարին խօսքերուն մէջ բժիշկը կ'ուսումնասիրէ բառերն ու համաձայնութեան օրէնքը, նկատի կ'առնէ անոր զարգացումի աստիճանը եւ մտաւոր կարողութիւններու տեղումները, արտադրուած նորաբանութիւնները (néologisme), բառերը որ իրենց կրկնումներով ցոյց կուտան ինչ ինչ պատկերներու առաւելակցութիւնը եւ վերջապէս բանդագողչանքները (hallucinations) զոր լեզուն կը յայտնէ : Կենսաբանը շատ լաւ կարող է տեսնել վիպասանի մը գործին մէջ այս օրինակ նկարագիրներ եւ մանաւանդ ուսումնասիրել անոր բառարանին սահմանը՝ յիշողութեան հետ ունեցած կապերով, կարգ մը կարկառուն պատկերներու մասնաւորուած զգայնիկ առաւել-գործօնութեան մը (hyper-activité) յարաբերական իշխողութիւնը կամ ուրիշ որ եւ է իրողութիւն որ բացատրելի է ենթակային ուղեղային կազմաբանութեամբ : Վերջապէս աշխատութեան մեթոտը, որ կ'ուսումնասիրուի կանոնով եւ գիտական գործողութեամբ, կարող է բացատրել գործին շարք մը յատկանիշերը, գանդաղութեամբ կամ դիւրաթեքութեամբ, շարունակելիութեամբ կամ ընդմիջումով եւ այլն :

Ինչ որ ըսուեցաւ վիպասանութեան մը մասին՝ հաւասարապէս ճշմարիտ է որ եւ է արթիսթիք գործի համար : Եթէ քննենք, օրինակի համար քանդակագործի մը արտադրութիւնը, պիտի տեսնենք որ մասամբ արդէն բնորոշուած է ան, նիւթ առնուած նպատակին տեսակէտով, յանձնարարութիւններով, որ հազիւ թէ վիպասանութեան մէջ պատահին, որոնք հոս կը ներկայացնեն միջավայրի ազդեցութիւնը : Դաստիարակութեան, ընթերցումներու, ընդհանուր յղացումներու, ըլլան արթիսթիք կամ ուրիշ, ազդեցութիւնը անուրանալի է այն եղանակին վրայ՝ որով ծրագիրները կազմուած եւ գործադրուած են : Հարթ քանդակի մը արկարումի ուսումնասիրութիւնը պիտի ցոյց տայ յիշողութեան եւ երեւակայութեան ստանձնած գերերը. միեւնոյն բանը՝ անձնաւորութիւններու համար : Նիւթարկելու եղանակը եւ մանաւանդ աշխատութեան մեթոտը պիտի

բացատրենս գործին բազմաթիւ յատկանիշերը : Բացայայտ է, օրինակի համար, թէ քանդակագործ մը, որ շատ ուրուագիծեր կ'առնէ, նախագիծեր կը պատրաստէ, իր աշքերու առջեւ դիրք մը յաւերժացնելու համար, բազմաթիւ միջոցներ գործ կ'ածէ եւ միմիայն բնականին հետեւութեամբ կ'աշխատի, յաջողութեան աւելի բազմ պիտի ունենայ ճշմարիտ արտագրութիւններ տալու, քան ուրիշ մը որ տարբեր եղանակներ կը գործածէ :

Գիտնականը միշտ իր սովորական մեթոտը կիրարկելով քանդակագործի մը արտագրութեան ուսումնասիրութեան վրայ՝ քայլ առ քայլ պիտի գիտէ նորանոր ճշմարտութիւններու գիւտին այս դիտելու ընդարձակ եւ տակաւին անձակ դաշտին մէջ : Իրեն պարզ հարցումներ պիտի տայ եւ պիտի փորձէ, օրինակ, արթիսթիւն պղնձէ կամ քարէ անձնաւորութիւններու եւ բնութեան միջեւ յարաբերութիւնը հաստատելու համար, որոշել առաջիններուն միջին հասակը : Միջինէն վար է ատիկա եւ ի՞նչու համար : Պիտի կրնայ կարծել որ եթէ քանդակագործը իր կիներուն այս ինչ կազմը կուտայ, որ զգալապէս միշտ նոյնն է, որովհետեւ իգական այս ձեւերը իրեն ախորժելի կը թուին, իր իտէալը կը ներկայացնեն : Կենսաբանն է որ պիտի փնտռէ այս ճշակին անհատական կազմա-բնախօսութեան պատճառները : Ուրիշ խօսքով, պիտի փնտռէ թէ որոնք են ենթակային հոգե-բնական գործարանաւորութենէն, անոր ծանօթութիւններէն եւ տեսութիւններէն ծագող այն շարժառիթները որ կը բացատրեն բնութեան եւ արտագրութեան միջեւ ճշմարիտ խտտումը : Հասկնալի է որ նմանօրինակ նկատողութիւններ կարելի է ներկայացնել երբ քանդակագործը իրեն նիւթ կ'առնէ կենդանիներ կամ անկենդան առարկաներ :

Նկարչութեան արուեստը նոյնպէս կենսաբանին ձեռնհասութեան մէջ կը գտնուի, անոր էակներու եւ անոնց կիրքերու այնքան յաճախակի արտագրութիւններուն պատճառով : Գիւղանկարներու ուսումնասիրութեան մէջ, փըրնտուելու է, բացի ճշմարտին բաժինէն, նիւթը ընտրելու

անհատական եւ մանաւանդ գործածուած գոյներու պատճառները: Նմանապէս ճարտարագետական արուեստին մէջ, որ աւելի խրթին եղանակներ կը գործածէ եւ որոնք լուսաբանելի են:

Թատերական արուեստը (dramatique) եւս, իր հեղինակին յղացումովը, կենսաբանին հասողութեան մէջ կը գտնուի այնքան որքան վիպասանին յղացումը, ու նմանապէս դերասանին խաղովը, որ արտայայտութիւններու եւ յուզումներու շարք մ'է: Յուզող վիճակները ներկայացընելու կարողութիւնը գերասանին մէջ կ'ուսումնասիրուի անոր ջղային կազմութեամբ, դէմքին զնդերներու շարժումներուն զանազանութեամբ եւ գիւրութեամբ եւ մէկ խօսքով իր յուզալառ լեզուին զարգացումով: Ատենախօսին մէջ, որ արթիստ մ'է իր կարգին, վերլուծելու է մտաւոր յիշողութիւնը, մղիչ գաղափարին արականութիւնը, եւ նմանապէս, ինչպէս արթիստին մէջ, ձայնի ելեւէջներու եւ շարժումներու զանազանութիւնները զգացուներու հետ իրենց ունեցած յարաբերութիւններով:

Երաժիշտները մասնաւոր կազմուածք մը պէտք է ունենան, որ թոյլ կուտայ անոնց՝ իրենց գգայնիկ վիճակները ներդաշնակօրէն երգելու կամ զանոնք մեջօրի վերածելու համար: Ուսումնասիրելով անոնց լսողութեան գործառնութիւնները, ձայներու եւ գաղափարներու վրայ զուգորդութիւնները, կարելի կ'ըլլայ արուեստագէտին եւ անոր հեղինակութեան միջեւ եղած յարաբերութիւնները հաստատել:

Էտ. Թուրուզ հոգե-մնասխօսական քննութեան հասողութիւնը կը մղէ մինչեւ հոն, ուր որ արուեստական ստեղծագործութիւն մը կրնայ պատահիլ: Այդ կարգին մէջ կը գտնուին արհեստներն ալ, ինչպէս գերձակութիւնը, նորածնութիւնը, ատեղնագործութիւնը, եւ այլն: Յիմարագէտները, մանաւանդ, մասնաւորապէս պատրաստուած են, կենսաբաններուն մէջ, այս կարգի խուզարկումները ներկու որքան բժշկական այնքան անհատներու մտաւորական գրութիւնները քննելու իրենց ուսումնասիրու-

թիւններովը . ու տակաւին պէ՞տք է որ այս վերջինները մասնագիտութիւն մը իւրացնեն այս նոր գիտութեան մէջ, եւ սովորեցնեն ինչ որ կիրարկել կ'ուզին : Վերջապէս , ամեն բան կարելի է սա բնաբանին մէջ ամփոփել . լաւապէս փնտռել գործին եւ ենթակային մէջ եղած աւերնչութիւնը , Զօլայի գեղեցիկ բանաձեւին համեմատ՝ «Գեղարուեստական գործ մը բնութեան մէկ անկիւնն է , ընդհանրուած կազմուածքի մը մէջէն» , ուր անկիւն բառը էտ . Թուուզ կը փոխէ եւ կ'անուանէ շարժում . — «L'œuvre d'art est un coin de la nature, vu à travers un tempérament» — էտ . Թուուզ կ'ըսէ . «On pourra dire qu'elle est un geste» :

Արդ , ի՞նչպէս բնորոշել այդ յարաբերութիւնը երբ բնախօս չէ մարդ նախ եւ , միւս կողմէ , երբ անկարելի է արթիսթն ուսումնասիրել : Ուղղակի դիտելն է ուրեմն միակ միջոցը , մեթոտը արուեստագիւտ (technogénique) քննադատութեան , մեթոտ մը՝ որ միայն լաւապէս կրնայ գործածել գիտութեան մարդը : Առաջին ակնարկով կարելի է հաստատել որ արուեստին միացող յարակցութիւնը գոյութիւն ունի . սակայն այնքան բազմաթիւ պարագաներ հոս կը միջարկին որ երբ ընդհանուր գործին ու ենթակային մտաւորական կարողութիւններու ամբողջութեան միջեւ այդ յարաբերութիւնը անմիջապէս ճշտել ուզուէր , շատ մը շտտուգուած ենթադրութիւններու մէջ իյնալու վտանգը պիտի ծագէր , ուր կը ծփան արդի գրագէտ քննադատները : Բայց կարելի է արուեստագէտին հոգե-բնախօսական գործարանաւորութեան եւ իր արտագրած գործին կարգ մը տարրերու մէջ յարաբերութիւններ փնտռել : Այսպէս էմիլ Զօլայի հոտառական պատկերներու ճոխութիւնը կը բացատրուի անոր հոտառութեան նրբութեամբ որ սակայն միջակէն իսկ նուազ արութիւն մ'ունի եւ ուրիշ պատճառներով եւս զոր աւելի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ մը կարելի պիտի ըլլայ լուսարանել :

Ոմանք թերեւս պատճառաբանեն որ գեղարուեստական գործ մը ըլլալով շատ մը տարրերու համագրութիւնը , գոյութիւն չպիտի կրնար ունենալ առանց այդ համագրու-

թեան, ու այս բոլոր բացատրութիւնները, հետեւաբար, անկարող են զայն բացատրելու: Սակայն կարելի չէ ընդունիլ այդ օրինակ պատճառաբանութեան մը օրինաւորութիւնը, քանի որ գործին կամայական սահման մը կուտայ, գործը՝ որ ինքնին անզգալարար, ինչպէս զառանցանքը, կը ձուլուի սովորական եւ պարզ մտքի արտայայտութիւններուն հետ: Մէիս կողմանէ այնքան զժուարին է ամբողջական բացատրութիւն մը՝ մտաւորական խանգարումներու շրջանակին մէջ: Չէ՞ մի որ միակ նպատակնիս զառանցի մը եւ հիւանդի մը հոգեբանական գործարանաւորութեան միջեւ փոխադարձ յարաբերութիւն մը փնտռել եւ հաստատելն է: Արդ, առայժմ խիստ անորոշ եւ հեռաւոր կապակցութիւն մը կը նշմարենք, օրինակի համար, հալածական զառանցանքի մը եւ խելագարի մը ջլաշին գրութեան մէջ. այս բանը որ եւ է կերպով չ'ապացուցաներ որ մեր խուզարկումները իրապէս գիտութեան հասողութեան մէջ չգտնուին եւ օրինաւոր չլինին:

Յուզումներու ֆիզիքական պայմանները, որ տակաւին համադրական են, այնքան զժուարին կը թուին բնորոշել, սակայն այդ բանը ընկու պիտի փորձենք: Կարելի է միեւնոյն բանը ըսել քիմիական, աստղաբանական եւ բոլոր կնճռոտ գիտութիւններու հանելուկներուն համար:

Ուրեմն հեղինակութեան մը բացատրական քննադատութեան այս ճիւղը իսկապէս կը գտնուի բնախօսութեան եւ հոգեբանութեան հասողութեան մէջ: Այս բանը կարգ մը զբաղէտ քննադատներէ՝ ուրացուած է որոնք կ'առարկեն թէ իմ ուսումնասիրութիւններս, կ'ըսէ էտ. Թուլուզ, ոչինչ կը սովբեցնեն իրենց՝ զբաղէտի մը գործարանաւորութեան վրայ, որքան անոնց գործին ընթերցումը իրենց սովբեցուցած կ'ըլլայ: Միթէ՞ աարօրինակ չէ պնդել թէ կենսաբանը, զինուած իր գործիքներով եւ կարող ուզածին պէս քննել ենթական ու զայն ենթարկել իր փորձերուն, չի կրնար գտնել աւելի բազմաթիւ ճշմարտութիւններ անհատին գործարանաւոր կազմուածքին վրայ քան թէ քննադատը, պարզ զբաղէտ մը, որ միայն գործը կը

ճանչնայ իր պարզ երեւոյթէն :

Գրագէտներ կան որ կ'ընդունին թէ Տօք. Թուլուզի ուսումնասիրութիւնները կը հաստատեն միայն ինչ որ իրենք արդէն գտած են իրենց սովորական մեթոտներով : Ու այս յայտարարութեան մէջ իսկ, խոշոր առաջգիմութեան մը ընծիւղելը կը տեսնուի : Գրական քննադատին, որ բնաւ պատրաստուած չէ ճշմարտութիւններ փնտռելու եւ գտնելու, անստոյգ մակածական եզրակացութիւններուն փոխարէն կենսաբանին ուղղակի դիտելու գրութիւնը կը պարզէ յստակ եւ ճշտուած իրողութիւններ, որոնք բնականաբար աւելի լաւ կ'արժեն քան պարզ հաստատողականներ : այսինքն անոր շնորհիւ գիտութեան սահմանները կը թեւակոխեն իրողութիւններ՝ որոնք տակաւին հոն մուտք գտած չէին : Եւ աւելի ճիշտ է ընդունիլ թէ առաջին դերը վերապահուած է գիտականին, որ ճշմարիտը կը փնտռէ եւ երկրորդական դերը գրագէտին : Բայց արդէն Փօրթ Ռընարի պէս գրագէտներ դաւանած են Տօք. Թուլուզի քննադատական այս գրութեան կարեւորութիւնը : Ու գրագէտներու սարսափը օր աւուր կը խոշորնայ՝ գուցէ այն մտածումով որ գիտնականները անոնց աշխատած հողին վրայ նպաստաւոր պայմաններ գտնեն եւ իրենց գրական դատաստանները վարկաբեկ ընեն : Այդ վախը սակայն կանխահաս է : Իրենք երկար ատեն պէտք պիտի ըլլան տակաւին, որքան որ գրասէրները բազման՝ իրերու վրայ թեւադրական գնահատումներ լսել, ինչ որ գիտնականները երբէք չպիտի կարենան ընել : Այս տեսակէտով՝ գրագէտներու վերլուծումները ինքնին զեղարուեստներ են ու անոնք ալ, պէտք է իրենց կարգին ուսումնասիրուին գիտնական քննադատներէ :

Պարզ է որ Զօլայի քննադատական յօդուածները օգտակար փաստագրեր են իր խառնուածքը, բնաւորութիւնը վերլուծելու : Միեւնոյն բանը կարելի է ըսել ժիւլ Լըմէթոի համար :

Իրապէս անկեղծ եւ զարգացած քննադատները, ուրիշ օգտակարութիւն մը եւս ունին : Անոնք ամբողջ կը

ներկայացնեն ձեռնհաս ոյժ մը ու իրենց դատողութիւնները գիտական խուզարկումներու իբր մեկման կէտ կը ծառային: Կը յայտարարեն որ այս հեղինակութիւնը գեղեցիկ է, որովհետեւ կարգ մը արուեստասէրներու ախորժելի է. բայց այս ճաշակին պատճառը չեն յայտնել կամ ի՞նչ յայտնեն ալ գրական չստուգուած հիմ մը կուտան անոր: Գիտնականը այդ կէտէն սկսելով կը փնտոէ ինչուն եւ ինչպէսը ամբոխին եւ քննադատներու այս համադրական դատողութեան:

Կեղարուեստին վրայ բացայայտիչ քննադատութեան այս գերակշռութիւնը ներբողելէ յետոյ, էտ. Թուլուզ կը խօսի արուեստաքննութեան (technocritique) վրայ. այսպէս կ'անուանէ, որովհետեւ կը դատէ արթիսթիք արտագրութիւն մը եւ անոր ճշմարիտ տեղը մարդոց հիացումին մէջ կ'որոշէ: Այս քննութիւնը կը նկատէ գեղարուեստը ինքն իր մէջ, առանց զայն իր հեղինակին հետ յարակցելու: Միւս կողմէ բացայայտ է որ այդ բանը անկարելի է ընել որովհետեւ յաճախ հեղինակը անձանօթ է: Նրբ Միլօյի Աստղիկը գտնուեցաւ միահամուռ կերպով յայտարարելին որ սքանչելի քանդակագործութեան մը մէկ կտորն էր ան եւ սակայն ոչ մէկը կը ճանչնար այն ձեռքերը որ զայն կազապարած էին:

Գործը ուրիմն կրնայ դատուիլ ինքն իր մէջ:

Որ եւ է գեղարուեստական գործ լաւագոյն կ'երևի, երբ կարգ մը գեղեցիկական յուզումներ կ'արտադրէ, որոնք առայժմ ո՛չ ուսումնասիրուած են եւ ոչ ալ սահմանուած: Բայց հաւանօրէն ճշմարիտ է որ այս տպաւորութիւնները կարելի պիտի ըլլայ օր մը լաւապէս վերլուծել եւ հետեւաբար գեղեցիկն դասակարգութեան հիմ (Critérium) ծառայեցնել: Հիմակուհիոյ կարելի է խնդիրը ձեռք առնել ուրիշ ծայրէ մը:

Նրբ որ եւ է գործի գեղեցիկ է կ'ըսուի, դատողու-

Թիւն մ'է որ կ'ըլլուի որ գեղեցկին ընդհանուր ըմբռնու-
մին կը մօտեցնէ մասնաւոր պարագայ մը: Արդ ի՞նչ է այս
ըմբռնումը, ի՞նչպէս կազմուած է: Կը փոխուի ժամանա-
կին եւ բարքերու հետ: Արուեստը անհատական կամ քի-
փիփ է, երկրորդ պարագային մէջ ի՞նչ օրէնքի կը հետեւի
Թիփիք (տիպար) յատկանիշներու ընտրականութիւնը:
Ստոյգ է որ գեղեցկագիտական երեւոյթները կը հնազան-
դին, ինչպէս ամեն երեւոյթներ, օրէնքներու եւ գիտ-
նականին անկ է, որուն միակ նպատակն է ճշմարտու-
թիւնները փնտռել, զանոնք երեւան բերելու:

Լայն ընդհանրացումով մը՝ կարելի է ըսել թէ գեղար-
ւեստը ընտելեան նմանողութիւնն է, սակայն առանց ա-
նոր ճշմարիտ ներկայացումը ըլլալու: Գործին եւ ընու-
թեան միջեւ շեղում մը կայ որ, իբր անհատականութեան
յայտնանիշը, իրապէս արուեստը՝ կը կազմէ: Այս շեղումը
արուեստագէտին ընտրողականութիւնը կը ներկայացնէ,
որ իր ուզած ձեւովն ու եղանակովը կը սարքէ զիտողու-
թեան իրողութիւնները ախորժելի տպաւորութիւն մը ար-
տադրելու համար:

Ու այս ըրած պահուն կը գործադրէ այն օրէնքները
զորս պիտի ջանանք բացայայտել: Թո՛ղ այդ ըլլայ ըն-
թերցողին, հանդիսատեսին կամ ունկնդրին մտաւորական
ճիգի խնայողութիւնը, ինչպէս որ կը կարծէ Հէրպեր-Ըս-
փէնսըրը, որ այդ երեւոյթները կը խնդրարկէ կամ զանոնք
կը կառավարէ, ի՞նչ փոյթ. պէտք է ընդունինք որ պատ-
ճառներ եւ ախրական պատճառներ կան որոնք մեզի հա-
ձելի կ'ընեն այս ինչ արուեստական ոճը, ըսքիլը: Այս
քննադատութիւնը կարելի է ընդլայնել միայն հոգեբանին
եւ բնախօսին աջակցութեամբը. ու այս ուղին տրդէն յա-
ճախուիլ սկսուած է: Գերմանիայի մէջ մասնաւոր, քըն-
նութիւններ բացուած են երկրաչափական գիծերու, գոյ-
ներու, եւն. գեղեցկագիտական տպաւորութիւնը հաստա-
տելու համար, թէեւ ասոնք աւարական փնտռութեան
սակայն մեծ շահեկանութիւն մը ունին: Միադրական (sis-
tematisation) նախափորձեր եղած են գարձեալ Գերմանիա,

գեղարուեստները գիտութեամբ բացատրելու համար : Բայց ասոնց մեծամասնութիւնը ամուլ մնացած է՝ չի հիմնուելով արթիսթիւն եւ անոր հեղինակութեան զիտելութեան վրայ, ահա ինչ որ պէտք էր ընել էտ. Թուրուզի գոված գրութեան համեմատ : Սակայն Սփէնսըրը, իր Գեղեցկագիտական Նախափորձերուն մէջ ընդլայնած է տեսութիւններ եւ ենթադրութիւններ որ խիստ ճշմարտանման են :

Ոմանք ուղղիչ գաղափարի կրնան ծառայել ըլլուելիք խուզարկութիւններու մէջ, որոնք պիտի ըլլային էսպէս կիրարկուած գեղեցկագիտութիւնը :

Կարելի խուզարկութիւններու մասին քանի մը մեկնողական օրինակներ կրնան միտքները աւելի լուսաբանել : Նախ օգտակար պիտի ըլլար հարցնել արուեստավարժներուն թէ՛ այս ինչ գեղարուեստական գործը, վիպասանութիւն կամ իւզանկար, իրենց աստիճելի է, եւ ի՞նչ պատճառով : Ինքնախաբուծիւնը, արուեստասէրին յատուկ այս պարզմտութիւնը, կը վարակի նոյն իսկ արուեստէն չեղող անձերու մէջ, որոնք յաճախ ինչ ինչ բաներու վըրայ կը հիանան կոյր վստահութեամբ մը, թէ՛ եւ խորապէս ո՛չ կը հասկնան եւ ո՛չ ալ կը զարմանան : Միեւնոյն բանը կը պատահի գիտութեան մէջ, ուր վարպետին խօսքին յաճախ խորհրդածութիւնը տեղի կուտայ : Արուեստի տեսակէտով, գատողութիւններու ամբողջ հաւաքածոյ մը կը ժառանգուի եւ իւրաքանչիւր անհատ բաւական երկար ատեն մը կը դնէ զանոնք ստուգելու եւ ստուգաբանելու համար :

Պէտք է ուրեմն հաւաքական քննութիւններով հաստատել թէ՛ այն ինչ գործը, որ ընդհանրապէս հիացուած է, իրօք ատոր արժանի է՞, թէ՛ ատիկա յանձնարութիւն մ'է լոկ, պարագայ մը որ գիտնականին հայեցողութեան խախտու յիւարան մը պիտի ըլլար : Ատաջին պահուն, որոնք են այս հիացումի անհատական պատճառները : Ճիշտ է միեւնոյն ատեն, մանաւանդ գեղարուեստին մէջ, որ շատ անգամ կը գովարանէ մարդ առանց որ՞եւ է փաստ տալու :

Տպաւորութիւնը համադրական է. ու մէկը որ զայն խիստ ուժեղ կերպով կը ստանայ յաճախ անխորոզ է անոր վերլուծումին :

Վանդակագործը իր օրինակ ընտրած դիմագծութիւնները շատ անգամ կը բարեփոխէ, առանց, ընդհանրապէս, որոշ գաղափարներու հնազանդելու. իր աշխատութեան յառաջացումէն հետզհետէ կը դատէ թէ՛ կրցա՞ծ է հասնիլ փափաքելի տպաւորութիւնը արտագրելու : Սակայն կարող չպիտի ըլլար ըսել թէ՛ ի՞նչու, այդ վայրկեանին, այդ տպաւորութիւնը ստացուած է : Գիտնականին անկ է արթիւթիւն միջոցով պատասխան տալու եւ միեւնոյն հարցերուն ինքը անձամբ պատասխանելու գործը : Փորձառութիւնը այս պահուն անոր մեծապէս պիտի աջակցի :

Եթէ նկատի առնենք հիմա վիպասանութիւնը, որ ընկերական կեանքին մէկ ներկայացումն է, պէտք պիտի ըլլայ անոր գեղեցկագիտական արտայայտութիւնը ըմբռնել, հաստատել գրագէտին երեւակայական անձնաւորութիւններու եւ իրական դիտողութեան ենթականերու յարաբերութիւնները : Մեծ վիպասանները մեծ գիտողներ նկատուած են միշտ : Գիտութեան մէջ հասկցուած ին պէս իրօք մեծ են : Անհաւատալի է ատիկա : Ի՞նչ միջոցով, այն ատեն, կ'արտադրեն կեանքի մտապատրանքը, որ այնքան կը յուզէ, իրենց ընթերցողները : Այս բանին պէտք է պատասխանել :

Կարգ մը վիպասաններ կան, այժմ, որ հոգեբանութիւնը կը յանձնարարեն իրենք իրենց. ուրեմն բոլորովին բնական է որ իրենց գործերը գնահատուին գիտական հոգեբաններէն, որ միայն իրաւունք ունին քննելու թէ այդ հեղինակներէն առաջ մղուած իրողութիւնները ըստուգուած են, թէ անոնց տուած օրէնքները հաստատուած են եւ թէ ըրած ենթադրութիւնները ճշմարտանման են : Տօք. Թուրուզ կը հաւատայ որ այդ գրագէտները իրենց հոգեբանի համբաւ մը կը շինեն աման ծախքերով : Մտածումի որ եւ է ինքնատուութիւն, որ երբէք չի չփոթիր ճշմարտութեան բաղձանքին հետ, անոնց թոյլ կուտայ

դրչի սահունութեան տակ՝ ընել կարգ մը հոգեբանական ինքնաբերաբար ներկայացած հայեցողութիւններ, օրէնքի տարազով մը, եւ որոնք միայն հանճարեղ ենթադրութիւններ են առանց որ եւ է հաւանականութեան: Դիւրին է ընդհանուր յղացումներ յերիւրել, բացատրութիւններ տալ երբ տրուելիք փաստեր չկան, առջ բերուած բաներու վրայ: Միւս կողմէ ստոյգ է որ հարկաւոր չէ անպատճառ ուղղադատ ըլլալ հաճելու եւ յուզելու համար: Ինչ որ ալ ըլլայ, այդ գրագէտ հոգեբանները բնականօրէն արդարանալի են գիտնական հոգեբաններէն: Մեծ հեղինակները կը զանազանուն իրենց ոճովը. իւրաքանչիւրը իր մասնաւոր լեզուն ունի:

Քայց խիստ հաւանական է որ, զանազան անձնաւորութիւնները կազմող նմանողական սարբերութիւններու վարագոյրին տակ, գոյութիւն ունենան ընդհանուր յատկանիշեր բոլոր վարպետ ճանչցուածներու սեպկական: Այս յատկանիշերն են որ Սփէնսըր փորձած է յայտ բերել ոճի վրայ իր նախափորձերուն մէջ: Իրեն համար, այն օրէնքը որ բառերու կարգաւորութեան եւ զանազան պատկերներու ընտրականութիւնը կը գրգէ, ընթերցողին մտքի ամենապզտիկ ճիգին օրէնքն է ինքնին: Այնպէս որ թանձրացեալ (concret) բառերը աւելի յաճախ պիտի ընտրուին գրագէտէն, որովհետեւ շատ աւելի կենդանի պատկերներ կը բնորոշեն ու այդ բանէն խիստ քիչ յոգնութիւն կը ծագի գաղափարները հասկնալու համար: Սփէնսըրի գիտողութիւններէն շատերը հետաքրքիր են, ու շահեկան պիտի ըլլար զանոնք ստուգելը: — Հոս էա. Թուրուզ կը բաւականանայ՝ մատնանիչ ընելով ըլլուելիք ուսումնասիրութիւնները ու ապացուցանելով որ անոնք կենսաբանին հասողութեան մէջ կը գտնուին: Քանդակագործի մը նիւթին ձեւը այն է զոր կը կոչեն կաղապարեալը: Մարդը այնքան յաճախ կաղապարուելով արթիւթներէն, կաղմաբանին (anatomiste) կը վերաբերի ստուգել ձեւերու եւ արթիւթէն թարգմանուած յոյզերու արտայայտութեանց ճշտութիւնը: Օրինակին (modèle) եւ վարպետին իրականա-

ցուցած դէմքին մարդաբանական (anthropologique) բաղդատական ուսումնասիրութիւնը, այս առթիւ, խիստ հրահանգիչ պիտի ըլլար: Փանդակագործը ունենալով իրեն արուեստ ամենէ ճշմարիտը կամ առնուազն այն որ ամենէ աւելի կը նմանաբանէ բնութիւնը, պարտաւորուած չէ՞ միւս կողմէ միշտ զայն իր աչքին առջև ունենալ, մինչ վիպասանը յիշողութեամբ կը նկարագրէ: Մանաւանդ այս արուեստը բացատրելու համար է, — բան մը որ գրեթէ իրականութեան մակագրելի այնքան յաճախակի մարդկային արտագրութիւն մ'է, — որ քննադատը պէտք է զարգացած ըլլայ յուզմունքներու բնախօսութեան եւ մարդակազմութեան մէջ: Արդ, գլխաւորապէս այս պատճառներով եւ նոյնպէս անոնց արուեստին յարաբերապէս անձեռնհասութեամբ է որ անոնք ձանձրոյթը իսկ չեն յանձն առներ հասկնալ թէ գեղարուեստի քննադատներու մեծամասնութիւնը արտասովոր տկարութիւն մը ունի ու ասով խիստ վար է գրական քննադատներէն: Գրեթէ երբէք չեն պատճառաբաներ իրենց կարծիքները ու, սակայ, կը գոհանան գեղեցիկ նախադասութիւններով քանդակագործին կամ նրկարիչին նիւթարկած զաղափարը թարգմանել:

Ինչու համար այս ինչ ձեւը գեղեցիկ է. որովհետեւ, ակներեւօրէն, անիկա մեր մէջ գեղեցկագիտական ախորժեւի զգացում մը կը գրգռէ: Որո՞նք են այս զգացումին պատճառները. կը գտնուին արդեօք մասամբ մեր աչքին պարուտակին (rétine) կազմութեան մէջ. կը գտնուին մասնաւանդ, հոգեբանութեան հասողութեան մէջ:

Տարրական ձեւերու բազմաբնութիւնը մ'է այս, զոր կարելի է թուարանօրէն բանակերտել: Այս բոլորը հարցումներ են որոնց բնախօսը միայն պիտի կարենայ օր մը պատասխանել. Մարդաբանական մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւններ՝ գեղեցիկ օրինակներու (modele) վրայ, չափազանց հրահանգիչ պիտի ըլլային:

Սփէնսըրը շնորհալիութիւնը բացատրած է շարժումներու ձկնութեամբ կամ այս յատկութեան կարելիութեամբ: Այդ տեսակէտին մէջ կայ հետեւաբանութիւն մը որ ճշմարտին

կը մերձենայ եւ որուն ստուգութիւնը կարելի պիտի ըլլայ փնտռել ուղղակի դիտողութեան եւ փորձառութեան մէջ :

Կարելի պիտի ըլլար գտնել այս երեւոյթին պատճառները՝ ուսումնասիրելով 100 շնորհալի կիներ մեր սովորական ուժաշափական եւ եռլօրափի (ergographie) մեթոտով :

Նկարի մը գոյները եւ գծագրութիւնը կ'ազդեն մարդուն վրայ, բայց ճշմարիտը թարգմանելու փորձը, հոս, բոլորովին պայմանական է, ամեն կազմուածքի յատուկ փոփոխական շեղումով մը: Բնախօսը հիմնովին ճանչնալով տեսողութեան գործառնութիւնները՝ հեռանկարին, ձեւերուն եւ միջոցին գիծերով ներկայացնելու հանելուկները՝ անկէ միայն պիտի հասկցուին եւ լուծուին :

Գոյներու տպաւորութիւնները անոնց կարգաւորումին հետ կապուած են, ու այդ մասին արթնաթիւ գարձեալ միամտօրէն օրէնքներ կը բացատրէ զորս միայն բնախօս-բնագէտը կրնայ երեւան բերել: Լրացուցիչ գոյներու օրէնքները արգէն գեղարուեստական շրջանակին մէջ շատ մը իրական օգուտներ ընծայած են :

Երաժշտութիւնը իր շարագրութեան կանոններով լրատողութեան օրէնքներուն ենթարկուած է: Սփէնսըը կ'ըսէ որ երաժշտութիւնը յուզալառող կատարելագործուած լեզու մ'է, ու խօսքին զնդիւնները երաժշտական ծագումներ ունին: Այնպէս որ գերասանին եւ ատենախօսին տըպաւորիչ լեզուին յաջողութիւններու գաղտնիքը պէտք է փորձնականօրէն փնտռել: Անոնցմէ գործածուած ձայներու միջոցներուն ուսումնասիրութիւնը, օրինակի համար, արամարանելի պէտք է ըլլայ: Միմիքը, իր կարգին, այս երկու խիստ մօտ արուեստներու մէջ խոշոր գեր մը ունի:

Ու Տօքթ. Թուրուզ կ'եզրակացնէ, — Կը յուսամ ապացուցած ըլլալ որ գեղեցկագիտական ուսումնասիրութիւնները կը գտնուին կենսաբաններուն ձեռնհասութեան մէջ, մանաւանդ եթէ ջանան հասկնալ սկզբնական աշխատանքով մը՝ իրենց համար այս նոր իրողութիւնները:

Մինչեւ հիմա բնախօսներն ու գրագէտները դամուած մնա-
ցած էին գեղեցկագիտութեան երկու հակառակ ծայրերուն
մէջ, որուն ուսումնասիրութիւնը կը պահանջէ գիտնա-
կանին եւ արուեստական իրերու վրայ լուսաւորուած մըտ-
քին ծանօթութիւնները: Ըշմարտութիւնը գտնելու համար
նախ պէտք է գիտական դաստիարակութիւն մը եւ ձեռն-
հասութիւն մը ունենալ, որոնք միայն ամեն աշխատանք
արդիւնատու եւ օգտակար պիտի դարձնեն: Փրագէտին
բաւականէն աւելի մեթոտ եւ հմտութիւն կը պակտի մարդ-
կային կազմաբանութեան վրայ որ ամեն պէտք լաւապէս
լրացնելու հիմն է: Ուրեմն գիտնականին է կարգը հասկնալ
արուեստը՝ զայն բացատրելու համար—:

Պատասխան ԴՆԱՆ

Մ Պ Ա Ս Ո Ւ Մ Ը

Սաղարթախիտ մայրիներու շուքին տակ,
Հովին անուշ սուլուններով գինովցած,
Նէ կը ճեմէ ծառուղիին մէջ մինակ՝
Ըսպասումի անձկութիւնով վշտացած :

Լանջքին վրայ, — իր տաք շունչէն ուռեցած, —
Երկու շամամ ստինքներու ճիշտ մէջտեղ,
Զետեղուած է վարդ մը կարմիր, դեռաբաց,
Ա՛յնչափ մօտիկ իր թարմ սրտին սիրազեղ :

Ու կը շրջի նէ դեռ երկար, միս մինակ,
Ծառուղիին երկայնքը յամբ քայլերով՝
Սեւ սնդուսէ չըրջագգեստին ծալքին տակ :

Վարդը կարմիր, այսը կարմիր ու աղուոր,
Դէմքը չըքնաղ, քալուածքը վեհ անխըռով .
Բայց սիտին մէջ պատերա՛ղմ կայ ահաւոր . . . :

Փարիզ, 8 հոկտ. 1897

Շատ կանուխէն, ես՝ դեռ անոյդ պատանի,
 Հագիւ տեսած տասն եւ վեց դարուններ,
 Օր մ'ըզգացի մարմըրուն կայծ մը գաղտնի
 Որ սրտիս մէջ արագօրէն կը հրահրէր:

Ու երգեցի ես՝ ըզմայլած դարունէն՝
 Անուշ երգեր, թեթեւ ինչպէս շունչն հովին,
 Ու իմ երգերս թըրթըռացին մեղմօրէն
 Անհունին մէջ ու արձագանգ ինձ տըւին:

Կամաց կամաց հոգիիս մէջ դեռարաց՝
 Արծարծեցաւ սէրի կըրակն անագին .
 Եւ մանկան ապշութենէս ըսթափած՝
 Ձիս դիւթեցին զոյգ մը աչեր թանկագին:

Ու երգեցի ես այն ատեն սիրավառ՝
 Ջրզուտ երգեր, տենգոս ինչպէս արօփ սիրաի,
 Ու իմ երգերս — Սէր ու ժպիտ, Սիրտ ու Քնար —
 Կը ցընցէին կուրծքը կոյսին զեռատի:

Բայց սրտաբուխ իմ երգերուս փոխաբէն՝
 Շատերու ծաղրն ու անարգանքն ես տեսայ .
 Ինձ դէմ ամէն սիրտ գոցուեցաւ , ու ամէն
 Շըրթունք հեգնեց զիս ծիծաղով անխընայ :

Հիմա կ'երգեմ , սիրտըս խոցուած , ծակծկած ,
 Արնոտ երգեր , ծովի մը պէս կատաղի ...
 Ու իմ երգերս — Վիշա ու Կըսկիծ , Ողբ ու Լաց —
 Թող կըտըրտեն շատերու սիրտն ու ազի ...

† ՅՈՎԷ. ՇԱԽԱՐԵ

ՔԼՕՏ ՊԵՐՆԱՐ

Քլօտ Պէրնար ծնած է 1813 յուլիս 12ին Սէն-ժիւլիէնի մէջ (Ռօն) եւ մեռած 1878 փետրվարի սկիզբները, Փարիզի մէջ:

Իր կարող ձեռներէցութեամբ մեծ դեր մը խաղաց փորձառական գիտութիւններու բնաշրջումին մէջ. դեր մը՝ որուն շահեկան պատմութիւնը հակիրճ կերպով պիտի ներկայացնենք մեր ընթերցողներուն:

Երբ 1832ին Փարիզ կուգայ իր գիւղէն իրեն հետ կը բերէ՝ իբր մասաւոր արտագրութիւն, ողբերգութիւն մը որ երբէք չներկայացուեցաւ, վօտըլիւ-կատակերգութիւն մը որ Լիօնի մէկ թատրոնին մէջ բաւական յաջողութիւն գըտած է եղեր: Սօսպօնի մէջ այդ պահուն կիզօյի օգնական կը գտնուէր Սէն-Մար ժիրարտէն: Քլօտ անոր կը ներկայացնէ իր այս նախափորձերը, որ իրեն խորհուրդ կուտայ ապրելու համար արհեստ մը սովորիլ, ու բանաստեղծել միայն մասնաւոր ժամերու մէջ. անտարակոյս չէր կասկածեր Սէն-Մար ժիրարտէն այդ պահուն թէ իր առջեւ կը դրտնուէր ֆրանսական Ակադեմիայի իր մէկ ապագայ պաշտօնակիցը: Երիտասարդ Քլօտ Պէրնար հնազանդեցաւ այս իմաստուն խրատին եւ արձանագրուեցաւ բժշկութեան հաս. մալտարանին մէջ:

Թէև 1839 ին հիւանդանոցներու ներքին բժշկի ախարսը կարողացաւ ձեռք բերել, սակայն յաջող պշակերտի մը արժանիքէն աւելի անդին չէր անցներ: Իր ընկերները չէին կատկածեր իսկ թէ ինչ կը կոչէր իր լայն ճակտին տակ այդ լուսկիաց ուսանողը, որ խիստ քիչ ուշադիր իր դաստուներու դասախօսութիւններուն, իր հանդարտ խոհունութեամբ, ծուլութեան յօժարակամ մտածումը կ'արթընցնէր անոնց մէջ: Ստամոքսային հիւթի, թմբկալարի (corde de tympan), թոք-ստամոքսային եւ ողնայարական (spinal) ջիղերուն վրայ այն հրատարակութիւնները, որ յանկարծ գիտական աշխարհին մատնանիչ ըրին հայնճարեղ եւ արթուն փորձարկու մը, հազուադիւտ ճարտիկութեամբ մը օժտուած, յայտնութիւն մը եղաւ որուն յիշատակը այնքան շատ անգամներ նորոգուած է Քլօտ Պէրնարի փամանակակիցներէն:

Մտճնախի դասախօսութիւններն էին որ յեղաշրջումը դործած էին: Այն վայրկեանէն երբ Քլօտ աը Ֆրանսի լապօսաթուառին մէջ ոտք դրաւ, իր ուղին գծուած էր: Հրուշակաւոր բնախօսին յանդուգն փորձերը, թէև քիչ մը անկանոն, անոր անգութ քննադատութիւնը եւ երկբայութիւնը որոնք մինչև իր սեպհական գիւտերու վրայ կը տարածուէին, խոր եւ ստեղծող ներգործութիւն մը ունեցան երիտասարդ Քլօտ Պէրնարի մտքին վրայ: Բայց աչակերտը այլապէս կարող քան իր վարչեալը, այս կրթութեան անկախ ոգին միայն իւրացուց եւ կարող եղաւ կասկածը իր գիտական սահմաններուն մէջ պահպանել: Ճշմարտանման բացատրութիւններուն իր խորին արհամարանքին, ուր կ'օրօրուին հրապուրիչ ցնորքներ, գիացաւ բարգել առանց ճիգի, աւանդութեան գիզած իրողութիւններու յարգանքը, յաճախ մեծ գիւտերով պսակուած անսպասելիին առջեւ անկեղծ գիւրահաւանութիւնը, խուզարկու ենթադրութեան եւ շարակարգող տեսութեան ակնածանքը, առանց սակայն ատոնց անհատական կիանք մը կամ հեղինակութիւն մը յատկացնելու վերջապէս, ճշմարտութեան սէրը, օրէնքի խորունկ զգացումը եւ ան-

յողգողգ վստահութիւնը իրեն կուտան բոլորովին անհատական յատկանիշ մը ու զինքը կը զանազանեն Մատէնտիէն, այսինքն կենսական երեւոյթներու գոյութեան պայմանները անհունապէս բազմապատիկ, կնճռատ, դժուարըմբռնելի, տարհաւաքելի եւ փորձնականապէս դժուարիշխելի ըլլալով ապահովարար այդ պատճառով նուազ անայլայլօրէն կապուած չեն անոնց, մինչև որ ո՛ր եւ է օտար, հակաբնական տարր մը, quid divinum մը կարելի ըլլայ մէջ բերել այդ երեւոյթներու ներկայացուցած առերեւոյթ ինքնածին անկանոնութիւնները բացատրելու համար:

Այս հիմնական կէտին մէջ է որ փայլեցաւ, իր գիտական կեանքի առաջին վայրկեանէն իսկ, Գլոտ Պէրնարի առաւելութիւնը: Սկեպտիկ Մատէնտիի աշակերտը բնախօսութեան մէջ պատճառաւորականութեան ներմուծիչը կը զառնայ: Անոր շնորհիւ փորձառական մեթոտը, որ, — եւ թէ կանոնները յարգուին, — անկենդան իրին գիտութիւններու մէջ ստուգութեան կ'առաջնորդէ, միեւնոյն հեղինակութիւնը ստացաւ կենդանի էակներու գիտութիւններու մէջ: Գիտութիւններու երկու կարգեր գոյութիւն չունին. մինչ մէկ քանին հպարտ եւ ապահով ուրիշներ երկչոտ եւ վարանոտ են, ոմանք ինքնին հրամայելու վրատահ եւ միայն փորձառութեան հնազանդելի, այլք միշտ՝ իր էականութեամբ, ուժով ու նպատակով անձանօթ գիւտի մը տարակուսանքին մէջ:

Ու այս սպառնացող անձանօթը բնախօսութեան սահմանէն վտարելու համար թափուած ջանքերը աննշան չեղան: Ճրանսայի ամենէ նշանաւոր բնախօսը, Պիշա, անոր քաղաքացիութեան իրաւունք ստած էր: Ու իրմէն ի վեր իւրաքանչիւր ոք կարծած էր գործ ունենալ այն քմահաճ ուժին, այն կենսական գործառնութիւններու հետ որոնց զերը կը կայանար դիմադրել նիւթին ընդհանուր օրէնքներուն, եւ որոնք այսպէս կենդանի էակներու միջոցով կարգ մը հրաշքներ գործել կուտային: Իրօք, Մատէնտի այս ուրուականէն վախցող մարդը չէր, բայց՝ կամ

Իրողութիւնները դրապէս ու արուեստականօրէն կը պարզացնէր, անոնց կամ անկատար կերպով տիրելու համար եւ կամ պայմաններու բազմապատկութիւնը, որոնց կը հնազանդին կենսական երեւոյթները, իրեն որ եւ է տեսութեանը ապահովութիւն չէին ներշնչեր, եզրակացութեան մէջ: Արդ, առանց հետեւութեան գիտութիւն չկայ: Վլօտ Պէրնար ինքզինքը ցոյց տուաւ ուրեմն, ու ատիկա կրկնենք միշտ, գրեթէ իր սկզբնաւորութեան իսկ, գերակշիռ Մաթէնտիէն եւ Պիչաէն, քանի որ բնախօսական անհամար անձանօթներու բազմութեան զգացումին կը միացրնէր՝ անոնց նիւթին ընդհանուր օրէնքներու ենթակայութիւնը, ու այդ հնազանդութեամբ իսկ փորձառական մեթոտին հաստդութեան մէջ գտնուելին կը հաստատէր:

Բնախօսութիւնը ուրեմն կրնար իր արմատները ձգել այն ամուր հողին մէջ, ուր ուռճացած էին արդէն իր երկու երէց քոյրերը, բնագիտութիւնն ու քիմիան: Սակայն անոր պարուրած հանելուկներու կնճռոտութիւնը կը պահանջէր որ փորձառական մեթոտին կանոնները մասնաւոր բանաձեւերով ընդ առաջ գրուէին, մասւորական եւ ձեռքի տակ յիշողութեան հայեցակէտով, որ մասնաւորապէս անոր համար գործադրելի են: Այս գործին իրականացումը շատ զբաղեցուցած էր Վլօտ Պէրնար իր գիտական կեանքի ամբողջ սուաջին շրջանին մէջ: Բայց լապօսաթուառին հրապոյրը, գիւտերու հետապնդումը, իր բոլոր վայրկեանները կը խլէին, այնպէս որ չէր կարող ցոյց տալ մեթոտը՝ այն եղանակով՝ ինչպէս Դիոպինէն բացատրած էր շարժումը:

Ու ոչ մէկ գիտական հետապնդում այնքան արգիւնաւտու չեղաւ: Գտան տարուան մէջ, Վլօտ Պէրնար ոչ միայն ֆրանսացի ցանցաւ բնախօսներէն շատ աւելի ատրակաւ իրողութիւններ գտաւ, այլ եւ ամբողջ աշխարհի բնախօսներու ամբողջութենէն ալ աւելի: Մարտոզական դանազան գեղձերու եւ մասնաւորապէս բանգրեաւի դերը, կենդանական կլիզօմէկնիս, շաքարախաի փորձնական արտադրութիւնը, վազո մոթէօն (vaso-moteur) ջիզերու գո-

յութիւնը եւ կենդանական ջերմութեան տեսութիւնը, թոյներու ազդեցութիւնը իրենք իրենց մէջ ուսումնասիրւած ու իբր միջոց բնախօսական երեսոյթներու վերլուծածուին, նոր, ներհուն հետեւութիւններով, հանձարեղ եւ թելադրիչ ընդհամարումներով անհամար իրողութիւնները, զորս կը պարունակեն իր մասնաւոր յուշագրերը, ինչպէս նաեւ տասնըջորս հատորներ ուր, իր Փորձառական քննախօսութեան դասաւանդութիւններէն (1855-56) մինչեւ Շաֆախի եւ կենդանական շաֆարածութեան (glycogénèse) դասերը (1877), իւրաքանչիւր տարի կը հաւաքէր իր խուզարկումներու արդիւնքները եւ իր ընթացքներու համառօտութիւնը, իրեն տուած էին վարպետի գիրքը, ընդունուած առանց բողոքի ինչպէս Ֆրանսիայի՝ նոյնպէս ամեն օտար երկիրներու մէջ:

Հաւասարապէս պաշտօնական կարգով հասած էր առաջին գիրքը գրուել: 1854ին ընդհանուր բնախօսութեան բեմ մը հաստատուեցաւ իր ձեռքով Սօրպօնի մէջ, բեմ մը՝ զոր սքանչելի անշահախնդրութեամբ մը եւ փափկանկատութեամբ մը թողուց իր աշակերտին Բօլ Պէրի. 1855ին Մաժէնտիի տեղը տնցաւ Բօլէժ տը Ֆրանսի բժշկական բեմին վրայ: 1854ին գիտութիւններու Ակադեմիան մտած՝ 1868ին կոչուեցաւ Ֆրանսական Ակադեմիայէն Ֆլուրէնի յաջորդելու համար: Վերջապէս 1869ին հրովարտակ մը զայն Աէնային մէջ հրաւիրեց, ու գրեթէ այս ժողովին միակ անդամն է որուն ոչ ոք մտածեց գիտողութիւններ ուղղել զինքը այնքան անակնկալի բերող անուանումի մը անթիւ:

Գրական եւ քաղաքական այս անսպասելի պատիւներէն քանի մը տարի առաջ, որոնք զինքը բացած պտած էին իր լապտաթուառին մէջ, խոչոր դէպք մը պատահած էր իր կեանքին մէջ: Երկար ու ծանր հիւանդութիւն մը, որուն նպաստաւոր վախճանին վրայ այնքան տարակուսած էին ինչպէս ինքը նոյնպէս իր բարեկամները, ֆիզիքական անգործունէութեան մը զատապարտեց զայն: Պարտաւորուեցաւ թողուլ իր գործատեղին, նոյն իսկ Փարիզը,

խնդրելու իր ծնած երկրէն, բայց ոչ զուր տեղը, իր առողջութիւնն ու կեանքը: Առանձնացումի եւ հանգիստի այս երկար ամիսները անոր մտքին վերագառցուցին իր բոլոր անկախութիւնը: Առաջին անգամն ըլլալով, ժամանակ ունեցաւ որոճալու իր միայնակ մտածումներուն վրայ եւ զանոնք թուղթի վրայ կարգի գնելու: Կարճ նախարան մը, որուն փորձերը տպագրուած էին, եւ որ պէտք էր տեսակ մը օփերտորաւ բնասուութեան հատորի մը ըսկիզբը գետնգուծի, տակաւին անպատրաստ մինչեւ իր մահուան օրը, կը խոշորնայ յաջորդական յաւելումներով, պաշխուստի մը ձեւը կը ստանայ, յետոյ գրքի մը, որ հրատարակուեցաւ 1865ին: Փորձառական բժշկութեան Ուսումնի ներմուծութիւնը զարմացուց եւ սքանչացուց մշակուած մտքերը: Բնասուները ուրախութեամբ հոն գտան յստակ բանաձևերու (formules) վերածուած, հրաշալի արուեստով մը կարգաւորուած, օրինակներով լուսարանուած, — ուրոնք ինքնին արդէն մտաւոր փոքձեր էին, — փորձառական մեթոտին կանոնները, որ կը հսկէին, կ'ըմբռնէին, կը սանձահարէին. հակառակ իր ճիգերուն, այս խափուսիկ կերպարանափոխութիւններով՝ գործարանաւոր Փրոթէոսը (Protée): Անոնք որ արուեստական դժուարութիւններով չէին տանջուիր՝ ուսումնասիրուած հանելուկներու մեծութենէն, անոնց պարզումի պայծառութենէն հրապուրուեցան, ինչպէս նաեւ այն բարի, վստահ ոգիէն որով անոնք կամ լուծուած էին եւ կամ անոնց անշարժելիութիւնը ցոյց տրուած էր: Ոճը իսկ խիստ գնահատուեցաւ, որուն ինքնատիպ քաղցրութիւնը մինչեւ իսկ Ֆրանսական Ակադեմիային ուշադրութիւնը դրակցեց. « Ոճ մը ստեղծեցիք», ըսաւ Քլօտ Պէրնարի մուտքի ճառին մէջ՝ դժուարահանոյ Մ. Փաթէն: Ու ատիկա ճշմարիտ էր: Բայց որքան պիտի զարմանար պատկասելի քննադատը եթէ կարգացած ըլլար այն առաջին գրքերը, ուր Քլօտ Պէրնար կը գոհանար թուարկելով, յաճախ շատ քիչ չարակարգուած պատմուածքով մը, իր լապտաթուառին տպաւորութիւնները: Այս նշանաւոր եւ պարզամիտ վարպետին մէջ,

որ երբէք լաւ մի գ'ան անկի մը մտատանջութիւնը չուսնեցաւ, խօսուած կամ գրուած ոճը այնքան կ'արժէր որքան գաղտնարը: Յաճախ մի ին ու տարտամ կը գտնենք ոճը էփիզօտիք պատմութեան մէջ, բայց երբ գծուար հարց մը կը ներկայանայ, երբ միտքը բռնադատուած կ'ըլլայ տեղի տալու արգելքի մը կամ թռիչ մը ստանալու, անիկա կ'ամփոփուի, կը յտակի, կը շեշտուի հակիրճ բանաձեւերու մէջ, ստէպ պատկերաւոր խօսքերով:

Ինչպէս որ էր իր գրքերու՝ այնպէս էր Քլօտ Պէրնար իր դասընթացներու, իր խօսակցութիւններու մէջ: Իր միտքը հլու չէր ամեն խօսակցութեան եւ ամեն գեր խաղալու ու երբէք ճիգը չըրաւ զայն որ եւ է ընկերական սովորոյթի կամ արհեստի պայմանական պահանջներուն յարմարցնելու: Երբ խնդիրը այժմէութիւն ունեցող նիւթի մը շուրջը կը դառնար, խանդավառ աւիւնով պերճախօս մը կը դառնար, անակնկալ ու յանկարծական շարժումներով եւ միշտ ճշմարիտ հանճարին երկու յատկուածութիւններով օժտուած, դիւրութիւն եւ անվեհեր ոգի:

Ոչ ոք կրցաւ զանոնք այդքան բարձր աստիճանով մը ունենալ. բարձր գաղաթներու վրայ ելլելու, ամենէ խըրթին դժուարութիւններու միջեւ շարժելու այս դիւրութիւնը մասնաւորապէս իր յօդուածներու ուշագիւր ընթերցողները ապշեցուցած էր: Իր զարմանալի հոտառութիւնը, տեսողութեան զստահութիւնը արտասովոր խուզարկու մը զարձուցած էին զինքը. ինչպէս իր աշակերտները կ'ըսէին, իք զլխուն շուրջը աչքեր ունէր եւ պակուցումով զայն կը տեսնէին, փորձի մը միջոցին, որ մասնանիչ կ'ընէր յայտանի երեւոյթներ, որոնք, բացի իրմէն, ոչ ոքէ նշարուած էին: Քլօտ Պէրնար իր գիւտերը կ'ընէր այնպէս ինչպէս ուրիշները կը չնչէին:

Անկեղծութեան հետ ձուլուած ճշմարտին հաւատքը եղաւ իր տիրական յատկութիւնը: Երբէք գիտութեան մարդը չի բաժնեց խորին համոզումի, անկեղծութեան ու գիւտի, գիտութեան մարդը որ պարտի փնտռել ճշմարտութիւնները՝ գիտութեան եւ անոր հետեւող նոյն իսկ ճըշ-

մարտութիւններու հաջար, առանց մտահոգութիւնն ունենալու հեռաւոր եւ անուղղակի հետեւանքներու զորս անոնցմէ կը փափաքին հետեւցնել անոնք, որ իւր փաստաբաններ զատ մը ունին պաշտպանելու: Ոչ ոք այնքան կրաւորական չեղաւ եղբակացութեան մէջ եւ զոր արտայայտեց աւելի վճիռ անկեղծութեամբ մը: Այդ բանին պատճառով իսկ իր գրութիւնները կրնան եւ պիտի կարենան միշտ իրենց կարգին լաւապէս ծառայել թէզ մը պաշտպանողներուն: Այնպէս որ եթէ ան կը բացատրէ ուղեղային պատճառաւորականութիւնը մտաւորական գործողութիւններով, նիւթապաշտները զայն իրենցներուն մէջ պիտի հաշուեն, եթէ կը յայտարարէ որ մտածութեան ու ուղեղին մէջ միեւնոյն յարաբերութիւնը կայ՝ ինչպէս գրպանի եւ պատի ժամացոյցներուն մէջ, հոգեպաշտպանները պիտի փափագին զայն որդեգրել: Իրականութեան մէջ, միայն բնախօս մ'է ան, որ նոր իրողութիւններ կը ներկայացնէ շահագրգռողներուն, եւ անոնց յաւիտենական պայքարը կ'ընթարմացնեն:

Այն զարմանալի անկեղծութիւնն է, պօն Փոլան է որ, բնախօսութեան եւ բժշկութեան անձուկ սահմաններուն մէջ, կը բացատրէ իր դիտական հաւատամքին եւ անընկճելի փորձառութեան միջեւ ակներեւ հակադրութիւնը: Միշտ սա կրկնակ զգացումը ունեցաւ առլցուն կերպով, թէ բնախօսութիւնը պէտք է կազմէ՝ ինքն իր վրայ վրստահ՝ բժշկութեան անհրաժեշտ հիմը, եւ թէ ժամանակակից բնախօսութիւնը արգէն խիստ հեռու է քանի մը գործնական ճշմարտութիւններ ըմբոշխնելու: Իր սեպհական գիւտերսւ ամբողջ կարեւորութիւնը կը զգար բժշկութեան շէնքին հիմնարկէքին մէջ, բայց երբէք չէր ընդունիր այնպիսիներու պատրանքը, որոնք փութկրտութեամբ մը, որուն վրայ յաճախ խնդացած է, զանոնք հիւանդախօսական եւ ակտաբուժական կիրարկումներու կը մղէին: Այս հեռաւորութեան զգացումը, որ նուազ յանդուգնութիւնները պիտի վհատեցնէր, ոչ մէկ կերպով զայն չէր յուզեր, ու երբէք պէտքը չի զգաց, զօրաւոր եւ անխոնջ երեւնա-

լու համար, այդ մտապատրանքներով գինովնալու: Դարձեալ, ինքը որ կ'ուսուցանէր թէ բժշկութիւնը է՛ եւ սլարտի ըլլալ գիտութիւն մը, խիստ սկեպտիկ կ'երեւէր բժիշկներու նկատմամբ, ու, երբ այդ մասին կը խօսէր այնպէս կը թուէր թէ Սկանառէլի ուրուականը իր առջեւէն կ'անցնէր:

Փորձառական բժշկութեան Ուսումի ներածութիւնը, նոր շրջան մը բացաւ Քլօտ Պէրնարի կեանքին մէջ: Ասկէ է որ կը թուականեն իր իմաստասիրական գրութիւնները, որոնք իրեն առջեւ բացին Ֆրանսական Ակադեմիայի գուռները: Այդ ժամանակէն՝ իր գրքերը (կենդանական հիւսւածքներու յատկութիւններուն վրայ Հետազոտութիւններ, — Recherches sur les propriétés des tissus vivants, — Փորձառական ախտաբանութեան Դասեր, — Leçons de pathologie expérimentale, — եւ այլն), ուր իրողութիւններու կարգաւորումը մանրամասն ստուգումներու վրայ կը յենու, եւ ուր կը ջանայ, իր հին փորձերու ուսումնասիրութիւնը բոլորովին յստակ եւ կատարեալ ընծայել, գիտութեան տարողութեան միջոցներով:

Իր վերջին տարիներուն մէջ իսկ մեծ կորով ու առկունութիւն ցոյց տուաւ: Այն աշխատութիւնները զոր կատարած է՝ կենդանական եւ բուսական աշխարհներու մէջ, հիւսուածքներու յատկութիւններուն եւ տարրական գործառնութիւններու հիմնական ինքնութեան, ինչպէս նաեւ ստորակարգ բոյսերու քլօրօֆօրմով կամ էթէրով անըզգայացումին ու հետեւաբար թուրաւոր նիւթերու ազդեցութեան ընդհանրութեան վրայ, ցոյց կուտային թէ ըստեղծ իչ ոգին վառ մնացած էր իրեն մէջ:

Այն տարին, ուր մահը զայն խոչտանդեց, գործօն արգիւնաւորութեան նոր փորձ մը պիտի տար: Իր բարեկամներն ու աշակերտները անկատար կերպով այդ բանին մտաւորական խոստովանանքը խլած էին, ու իրեն բերնէն փախցուցած քանի մը խօսքերէն կը հետեւէր որ խմորումներու այդ ատենին աեսութիւնը իր հետազոտութիւններու շնորհիւ անսպասելի պայծառութիւն մը պիտի ստա-

նար: Այդ անազին աշխատանքը արդեօք ի՞նչեր չպիտի պարունակէր իր ծոցը, ու եթէ իր մահովը անիկա կորսուած չըլլար գիտութեան համար, արդեօք ո՞րքան դարնիներ կանխաւ խլած չպիտի ըլլար ապագայ գիտականներէն, որոնց մէջ փայլեցան մասնաւորապէս Բասթէօն, Երկրորդ Քլօտ Պէրնարը, Եէրսէն, Ռու, Էւն:

1877 զեկտեմբեր 31ին, Քօլէժ տը ձրանսի լազօռութեամբն մէջ ցուրտ սարսուռք մը եկաւ վրան, որուն յաջորդեց հետզհետէ ջերմ մը եւ մասնաւոր երեւոյթներ, նշան երկկամային բորբոքումի: Ոչինչ կրցաւ այդ ցաւին առջեւը առնել, որուն դորժած քայքայումին համբերատար կը հետեւէր: Առանց որ եւ է պատրանքի, աղէտքին ճակատագրականութեան վրայ, զայն կը նկատէր հանգարտ աչքով մը, փայտով մը մերժելով իր գիտական գերդաստանին բոլոր երկիւղած սառութիւնները: Անոնցմէ էր որոնց աչքը չի վախնար անձանօթէն:

Ոչ մէկ բան իր անապակ, ներդաշնակ կեանքին մէջ չկարողացաւ զայն իրեն գլխաւոր նպատակակէտէն հեռացնել: Սիրահար գրականութեան, զեղարուեստի եւ փիլիսոփայութեան, Քլօտ Պէրնար ոչինչ կորսնցուց այս ազնիւ զպացումներուն մէջ, իբր բնախօս, ատոնք բոլորը, ընդհակառակը, իրեն ծառայեցին գիտութեան ընդլայնումին, այն գիտութեան՝ որուն հետ նոյնացած էր եւ որուն ամենէ կատարեալ եւ ամենէ բարձր արտայայտութիւնը կը մնար: Ան եղաւ բնախօս մը այնպէս՝ որ ոչ մէկը եզրած էր. «Քլօտ Պէրնար, ըսած է օտար գիտնական մը, երբէք բնախօս մը չէր, այլ բնախօսութիւնն էր ինքնին»:

Իր մահով իսկ գիտութեան նշանակալից թուական մը որջունուեցաւ: Առաջին անգամն ըլլալով Փրանսայի մէջ, գիտնական մը հասարակութեան յարգանքներն ստացաւ, որոնք մինչև այն օրը վերապահուած էին քաղաքական եւ պատերազմիկ փառաւորումներու: Երեսփոխանական ժողովը, կառավարութեան առաջարկին վրայ, միամայն հասնութեամբ կ'որոշէ Տէրութեան ծախքով պերճօրէն կատարել Մեծ Վարպետին թաղումի հանդէսը: Ու կամուկթթա

սա պէս կ'ամփոփէր իր խօսքը. «Լոյսը որ այն ինչ մարեց
ցաւ՝ իր յաջորդը չպիտի ունենայ»: (*)

* * *

(*) Կենսագրական այս ծանօթութիւնները հաւաքուած
են Փօլ Պէրի 1878 փետրվար 12ին՝ Քլօտ Պէրնարի վրայ
խօսած դամբանականէն:

Էջ ՄԸ

ՈՒՍԱՆՈՂԻ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԷՆ

Ն. Պ. Ի Յիշատակին

Պարտէզին վանդակապատէն ներս սողոսկող գիշերա-
ծաղիկներու կայտառ բուրումովը խնկուած ամառուան ե-
րեկոյի մը ընթրիքէն յետոյ, աթոռներու վրայ, գետինը
բազմոցներու երկայնքը տարածուած, ամբողջ ընտանեկ-
ցութիւնը թմուր կենդանութեան մը մէջ ընկողմանած էր :

Մութը իր գիշերուան պատանջող սեւութիւնը կը
թանձրացնէր ու բակին անկիւնը պսպղուն լապտերին
լոյսը՝ անոր հետ գրկախառնուելով, նուազ շողումներ կը
սփռէր այդ մտերիմ խմբումին ճաշավերջի անհոգ հանգիս-
տին վրայ :

Պատիկները կը քնանային անուշ մրմունջով մը, դը-
լուխնին բարձերու վրայ . ու զանոնք իրենց անկողինները
փոխադրելու մեծ-մայրիկին հոգը միայն ողեւորութիւն մը
կը շնչէր :

Բնական համակերպութեամբ մը, ընտանիքին մեծա-
մասնութիւնը հեռացած էր լռիկ-միջիկ դէպի Քնջասենեակ-
ները, ու խառնիխուռն ձգուած բազմոցներու վրայ՝ ա-
ռանձնացումի խօլութիւնը երանգող լուծեան մէջ, կը
մնային տակաւին Տիրայր եւ իր հայրը, Գէորգ Ազան :

— Է՛, վերջապէս, տղա՛ս, կ'ուզե՛ս մեկնիլ, ըսա-
յանկարծ Գէորգ Ազան :

Այս անակնկալ ու անկախ որոշում մը սահմանող հարձ
ցումը, թէև խանդոտ ու փափուկ, ոգևորութեան լքումի
այդ բույնին աւելի կուռ շեշտով մը ձայնարկեց ու սթա
փեցուց Տիրայր, որ իր նստարանին վրայ կը մըտփէր:

Պատանին աչքերը կիսաբաց անորոշ ակնարկներ ուղ
ղեց իր հօրը, որոնք հարցական ճիգ մը կ'ենթադրէին՝
անմիջական մտամոխրումի մը կարելիութենէն լլկուած:

— Պէտք չէ այլևս դեղեւիլ, Տիրա՛յր, շարունակեց
հայրը, ժամանակն է ճիշտ անցագրիդ հանել տալու ու
ձամբորդութեանդ պատրաստութիւնները տեսնելու:

Գոհունակ ժպիտ մը լուսափայլեց Տիրայրի դէմքը:

Պիտի մեկնէ՛ր հո՛ն, . . . վերջապէս:

Հակառակ հօրը կտրուկ որոշումին որ Տիրայրի հողին
ցնցելու ու զայն իր բոլոր կարողութիւններու առկուռն զա
տողութեան մէջ դնելու բնոյթը ունէր, երիտասարդ տղան
կը կարծէր, սակայն, գտնուիլ երազուն վայրկեանի մը
յաջորդող զգայունքներու թելադրելիութեան մէջ:

Բայց ո՞րքան քաղցր էր երազը, իր ազածրի սրտին
խիստ մօտիկէն խօսող այդ ինքնօրօրումը՝ եթէ նոյն իսկ
երկվայրկեանի մը համար ըլլար ատիկա, մեղանուշ պատ
րանք. . . :

Հոգեկան յստիչակումի զառանցանքէն սահմուկած, Տի
րայր թողուց ինքզինք՝ տարուբերիլ տարտամ մտածկոտու
թեան մը մէջ: Անտիական զգացումներու գրոհին մէջ, ընդ
նըձմարած էր ան, երբեմն, իր կեանքի ապառնի նպա
տակաւորումը, որ այդ պահուն իր երեւակայութիւնը կը
հրդեհէր. կը շնչէր զայն անյագօրէն, կը շօշափէր ու իր
խանդավառ տարիքին բոլոր գրգանքը անոր կ'ըմբռնէր:

Ի՞րօք պիտի մեկնէր. . . :

Այդ հարցումը ինքն իրեն տուաւ քանի մը անգամ,
ու բոլորովին սկեպտիկ իր հօր անսպասելի որոշումին նը
կատմամբ, իրեն տենջացող հողին ապերասան դառնու
թեամբը իր դէմքը պոստեց, ու գոչեց հեւհեւուն:

— Անպատճառ պէտք էր որ մեկնէի արգէն, սիրելի հայրիկ :

Իր հոգիին խորէն բզիտող ու զայն ճնշող մտածումի այդ անգուսպ սլացումը հակազդած էր Տիրայրի ամբողջ ետեւեանը վրայ ու զայն բոլորովին արթուն վիճակի մը մէջ դրած :

Գէորգ Աղա, որ իր ուսումնասէր համբաւին կը միացընէր խորաթափանց միտք մը, սերտած էր արգէն իր տըղուն ամբողջ հոգեբանութիւնը, ու այդ յանկարծակտնին հետեւութենէն վերջին ծայր գոհ՝ մինչ կը գգուէր զայն, Տիրայր իրականալու մօտ խտէալի մը սիրատարփիկ անհատալիութեամբը թուլացած, հոգեւին պէտքը զգաց անոր նուիրագործումը անդամ մը եւս լսել ու յարեց .

— Բայց ո՞ւր պիտի մեկնիմ, Հայրի՛կ :

— Եւրոպա՛, գաւակս :

Փարիզ, 1901, յունիսար 1.

ՄՈԳ-ՊԵՏ

ՎՏԱՆԳԱԻՈՐ ՄԻՍԵՐ

Այս անգամ (*) պիտի գոհանանք համառօտակի քանի մը բացատրութիւններ միայն տալով վստահաւոր միակերպ պատճառած կրկին աղէտքներու վրայ, 1. Վարակում եւ 2. Թունաւորում:

Վարակումը հետեւանք է մտին մէջ կծկուած, պահուած մակարոյթներու, իսկ թունաւորումը՝ անոր քայքայուածին, ներսումին:

Ուրեմն մտով կերակուրներուն աննունգը կրնայ կարծուածէն աւելի վտանգաւոր ըլլալ մարդուն առողջութեան՝ իր մէջ պարունակած բազմաթիւ հիւանդութիւններու սերմերով, որոնք երկու ծագում ունին՝ 1. Կենդանական, 2. Բուսական:

Կենդանական սերմերու արտադրած մակարոյթներն են քիւնեւն եւ քոլիշիւնը, որոնք մարդուն աղիքներուն մէջ երկուսն կուզան վտանգաւոր մտերու սպառումէն վերջ՝ Բու-

(*) Մեր հանդէսին «Երկրորդ Շրջանին» մէջ կը խօսուանանք միտերու խիստ շահեկան ախտաբանութեան եւ զանակներուն վրայ աւելի մանրամասնօրէն ծանրանալ զիստական հակիրճ ու լեցուն տեղեկութիւններով: Միեւնոյն ատեն չմոռնանք յայտնել որ առողջապահական յօգուածներու՝ մասնաւոր ու կատարեալ խնամք մը պիտի վերահանք. ու հոն տրուած ծանօթութիւններէն մեր ընթերցողները մտաւորապէս եւ գործնականապէս պիտի օգտուին լաւ կերպով:

նական սերմերը, որոնք աւելի ահարկու են, փոխանցական կամ տարափոխիկ հիւանդութիւններն արտադրողներն են: Շատ անգամ թոքախտը եւ ածխախտը, կերուած վըտանգաւոր միսերու հետեւանքն են: Աղտոտ ջուրեր կը պարունակեն այդ հիւանդութիւններու հակիթիսերը որոնք կենդանիները կը վարակեն նախ, ու այս վերջիները իրենց ախտը կը հաշտրդեն սննդական ճամբով մարդուն:

Խոզերու միսերը որոնք մասնաւորապէս թէնեային սխաթիսերք կոչուած հունտերը կը պատաշարեն, այդ ճծիին տարածումին մեծապէս կ'օգնեն: Եզան ու կովու միսերն ալ կրնան անոր վարակումին պատճառ դառնալ, որուն գիտական բացատրութեան վրայ ուրիշ առթիւ մը մասնաւորապէս պիտի ծանրանանք:

Թէնեա չստանալու միակ միջոցն է միտը շատ լաւ կերպով եփած ուտել: Հում կամ կիսեփ միսերու կուլ տալէն զգուշանալը իմաստուն նախազուշութիւն մ'է:

Թռիչիւնը (ձարակ) խոզին մէն կ'առնուի, որ աղիքներուն մէջ կը բազմանայ մեծ քանակութեամբ եւ կը թափանցէ գեղերներու մէջ: Նկատելով խոզին մսի բազմաթիւ վտանգները, պէտք է բացարձակապէս զայն կիսեփ ուտել խոյս տալ:

Իբր ընդհանուր պայման՝ միտը պէտք չէ եփուած կարծելէ վերջ ուտել երբ կարմիր է, բնաւ երբէք արիւնոտ. հապա՛ երբոր եփումին հետեւանքով սպիտակցած կամ գորշացած է:

Եւրոպայի մէջ՝ մանաւանդ՝ խոզին միտը կը գործածուի ո՛չ միայն թարմ, այլեւ պահուած, աղուած եւ ծրխուած վիճակներու մէջ, ուրեմն պէտք է վերիվերոյ ծրխուած երչիկներէն զգուշանալ, մանաւանդ երբ անոնք փոխանակ ծխուելու քոէօզօթով ծեփուած են:

Ածախտը (charbon) կը ստանան դիւրութեամբ նախ ոչխարները, յետոյ թուռները, ձիերը: Անով իրենց միտը վարակուած է երբ արգէն հիւանդ են: Այնպէս որ անախտի երեւումը երբեմն այդ սեռակ աջտոտ մսերու կլլումին արդիւնք ըլլալը հաստատուած է:

Թորքախտը որ մասնաւորապէս կենդանիները կը ստատանան մտերու միջոցով մեծ նախճիրներ կը գործէ:

Ուրեմն, ինչպէս միշտ, անհրաժեշտ պէտք մ'է մարդուն առողջութեան վտանգը աչքի առջեւ ունենալով, զայն շատ թէ քիչ զերծ պահելու համար խանգարումէ, միտերը լաւ, խիստ լաւ եփել, եթէ անոնց վարակուած ըլլալը հաստատելը դժուարութիւններ կը ներկայացնէ:

Մսին ներկայացուցած երկրորդ վտանգը կը ծագի անոր նեխելէն: Նեխելէն թունաւորում առաջ կուգայ:

Միսը կը թունաւորէ որովհետեւ երբ կը քայքայու մի անոր մէջ բուսական ալիւլոյտներու յատկութիւնն ունեցող քիմիական թոյներ կը կազմուին, ինչպէս ֆիլին, Վորֆին, եւայլն: Այնպէս որ հոտած միս մը կրնայ ոչ միայն ծանր հետեւանքներ ունենալ առողջութեան վրայ, այլեւ մահ արտադրել:

Նեխած միսը ուրեմն իբր թունաւորիչ նիւթ կը պատահառէ փսխում, սաստիկ լուծողութիւն եւ ընդհանուր անհանգստութիւն:

Այս կարգի թունաւորումներ պատահած են ոչխարի, կովու, եզի, հորթի, թռչուններու, ձուկի, անպիտան պանիրներու ուտուելէն յետոյ:

Ինչպէս կ'երեւի Գերմանացիք վտանգաւոր միտերու պատճառած հիւանդութիւններու ամենէ շատ ենթակայ են, որովհետեւ զանոնք կիսեփ ուտելու յոռի սովորութիւն մը ունին:

Այս պարագային ալ լաւ կերպով եփուած կրնայ գնահատելի օգտակարութիւն մը ունենալ, ու անդակաւն թունաւորումները մեղմել:

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ԴԱՐԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԻՆ ՄԷՋ

(Շար. եւ վերջ. տես «Համալսարան» էջ 427)

Ճարտարագործութիւնը գիտական հիմերու վրայ դըր-
 ւած եւ անոն առօրեայ կիրարկումը գիտութեան սկզբ-
 բունքներու համաձայն՝ կը բնորոշեն կարկառուն կերպով
 ուղղութիւն մը, որ գործնականին մէջ այլեւս ընդուն-
 ւելու եւ հեռուուելու իրեն բացարձակ իրաւունքն ունի:
 Ֆրանսայի մէջ Լամպլառտի հիմնելով Բազմարուեստեան
 վարժարանը (Ecole polytechnique), այսինքն վարժարան մը,
 ուր պիտի միացուէր, վարդապետական ձեւի մը տակ,
 զուտ գիտական կրթութիւն մը՝ իբր նախապատրաստու-
 թիւն գործնական կիրարկումներու, ինչպէս ամեն լուա-
 պոյն զաղափար իր կողմնակի թերութիւններով անպատե-
 հութիւններու առիթ տուաւ: Ու այդ թուականէն Ֆրան-
 սական ամեն դասակարգի կրթութեան մէջ տեսականը գործ-
 նականէն բացուեցաւ միշտ, մինչ հարկաւոր էր զանոնք
 միացնել նոյն իսկ նախնական վարժարանէն եւ ցոյց տալ
 գործնականը գիտութեան՝ եւ գիտութիւնը գործնականին
 մէջ, եւ հարկաւոր էր այս ձուլման մեթոտը հաստատուն
 պահել կրթութեան ընդհանուր ծրագրին մէջ: Գալով ա-
 շակերտին գիտական պաշարի քանակին պէտք էր նախօ-
 րօք նկատել ոչ թէ այն քանակը որ հարկաւոր է անոր ար-

հետազան ասպարէզ մը մտնելու պահուն, այլ այն՝ որուն պէտք պիտի ունենայ երբ իր ասպարէզին վախճանին հասնի:

Գիտութեան մեթոտները խիստ ընդհանուր ըլլալու են՝ երբ խնդիր է ճարտարագործութեան գործոն տարրը պատրաստելու, նախ որովհետեւ այդ մեթոտները ամենէ կարճ ճամբաներն են, եւ որոնք թոյլ կուտան շատ սով-րեցնել քիչ ժամանակի մէջ, յետոյ որովհետեւ անոնք որոնց կ'ուսուցուի, պիտի նուիրուին իրենց ամբողջ ասպարէզին մէջ, ընդհանուր գազափարնելու եւ միաճաղոյն կազմակերպութիւններու գազափարին:

Ուրիշներու համար, պէտք է, ընդհակառակը, աւելի ուղղակի եւ մերձաւոր մեթոտներ՝ ակտիկէտ եւ մասնաւոր նպատակին համեմատ՝ գործերու սանդուխէն ցած իջնելու աստիճանաւորութեամբ:

Բայց սանդուխին գլուխը միշտ փայլելու է զուտ եւ անշահախնդիր գիտութիւնը: Այն երկիրները որ զայն լաւագէտ կը մշակեն, վաղուան ատեւարական հրապարակին տէրերը պիտի դառնան:

Կը թուի թէ գիտութիւնը, — ինչպէս հին մարգարէները, — պէտք ունեցաւ դարերով երկինքը գիտելու, հեռու մարդոցմէ, անոնց ճշմարտութիւնը ներկայացնելէ առաջ: Միշտ այդպէս պիտի ըլլայ: Միշտ, օգտակարը գուշակելէ առաջ, գիտութիւնը պիտի երթայ հազորդուի բարձունքներու մէջ, հոն ուր ամպերը կը հաւաքուին, նոյն իսկ հոն ուր փայլակը կը ժայթքի: Ու ահաւասիկ ինչու թէ միայն 19 դարու վերջը մեքանիքը կրնար ու կրցաւ վերջնականապէս կազմակերպուիլ եւ թէ մենք, արտասովոր շնորհով մը, առաջինները կ'ըլլանք անկէ օգտուելու: Լա՛վուազիէ քիմիան կը ճշտէր: Ֆիզիքը իր սեպհական ուղին կը գտնէր ու բնագաւառական գիտութիւնները նմանապէս միեւնոյն ֆազէն կ'անցնին, ու միայն այս գարու սկիզբն է որ գիտական ճշմարտապէս գնահատելի պահեստ մը թոյլ կուտար մարդկային ճարտարագործութիւնը անոր ուղղութեան մէջ գնելու:

Տեսնենք համառօտ կերպով թէ ի՛նչ աւելցուց մեր դարը եւ թէ ի՛նչ պիտի թողու իր ետեւէն :

Մեքենագիտութեան (mécannique) յառաջադիմութեան աստիճանին միայն պիտի հետեւիմ որովհետեւ այն է գիտութիւններու գիտութիւնը եւ որուն պիտի յանդին վերջ ի վերջոյ բոլոր Բնական եւ նոյն իսկ Բնապատմական գիտութիւնները : Առանց անոր լոյս տեսնելուն ճշգրիտ գիտութիւն մը գոյութիւն չունեցաւ : Նեվտոնի, որ կալիլէոսի եւ Հիլէրէոսի աշխատութիւնները ամբողջացուց, դրած քանի մը հաստատուն հիմքերէն է որ արդի գիտութիւնը առաջացաւ :

Ինչպէս երկնային մեքենագիտութիւնը եւ քիմիան, Ֆրանսայի մէջ է որ դարձեալ ընդհանուր մեքանիքը վերջնականապէս կազմուեցաւ : Էօլէոի եւ Տ. Պէռնուլլիի աշխատութիւններէն յետոյ ա՛յլամպէտ ցոյց տուաւ որ մեքանիքը կրնար պարփակուիլ միակ սկզբունքի մը մէջ, որ իր անունը կը կրէ, ու Լակուանտ այդ սկզբունքը մաթեմատիքական բանաձեւի մը վերածեց որ նեւտոնական ամբողջ ուժականութիւնը մէկ տող մը գրի մէջ առնել կուտայ : Ասիկա ամենէ բարձր կատարելագործումն է որուն երբէք կրնայ գիտութիւն մը հասնիլ :

Բայց այս բարձրութեան մէջ ու այս հակիրճ ձեւին տակ գիտութիւնը աւելի մարդկային մաքի կարողութեան գրասական մ'էր քան թէ ձեռնածելի գործի մը : Մինչեւ այն վայրկեանը իր ոյժին փորձը երկնքի մէջ ցոյց տուած էր միայն, պէտք էր զայն ճարտարգործութեան խոշոր հանելուկներու լուծումին սեպհական դարձնել : Ֆրանսայի մէջ Բազմարուեստեան վարժարանն ու զանազան ուրիշ հաստատութիւններ այդ արմատական գործնականին մղեցին, մեծ տաղանդներու գիւտերուն ու հեղինակութիւններուն միացած :

Նավիէ, Գօշի, Փուատոն, Լամէ, աը Սէն-Վընան կը ստեղծեն կամ կը կատարելագործեն մասնիկական մեքանիքը :

Նավիէ, Գլաիէյոն, Պէլանժէ, Պոէս կը ստեղծեն

կամ կը կատարելագործեն առարկաներու գիմագրականութիւնը :

Փոնսըլէ իր Մէցի վարժարանին դասերը կը հրատարակէ ու կը ստեղծէ ճարտարագործական մեքանիքը, զոր Գոռիալիս, Պէլանժէ, Ռէզալ, Ֆիլիբ կը կատարելագործեն :

Պօռտա, Շառլ Տիւփէն (լը պառոն) եւ Ռէք կը կատարելագործեն նաւարկութեան տեսութիւնն ու արհեստը :

Փուանսօ զուգորդներու հանճարեղ ծանօթագրութիւնը կը նուիրէ ամբողջ մեքանիքին, որ նոր լոյս մը կը սփռէ այս մեծ գիտութեան բոլոր մասերուն վրայ :

Գոռիալի յարաբերական շարժումներու տեսութիւնը կ'ընէ : Լազաւ Գառնօ բաղխման տեսութիւնը կը բնագրէ : Ֆուգօ կը ստիպէ երկիրը իր սեպհական հողին վրայ ցոյց տալ իր օրական շարժման ուրուագիծը եւ, իր սքանչելի փորձերով, կը գտնէ նիւթին ժիրօսքօրիք (gyroscopique) յատկութիւնները, ու մեքանիքը բաւական ուժ կը զգայ զանոնք բացատրելու եւ այդ կարգի գործիներ հնարելու :

Բայց յանկարծ երևոյթով մը՝ այդքան հուժկու այդ գիտութիւնը կանգ կ'առնու շոգիչարժ մեքանիքին առջև որուն, միայնակ չկրցաւ գոհացուցիչ եւ օգտակար տեսութիւնը ընել ու, աւելի ստուգիլ, ելեքորական մեքանիքներու առջև : Ան աիրական իշխողութիւն մը ունի շօշափելի (tangible) նիւթին շարժումներուն ուսումնասիրութեան մէջ, բայց ո՛չ հոն ուր կը միջամտեն այն անտեսանելի շարժումները, որ կը կոչուին ջերմութիւն, լոյս, ելեքարականութիւն եւ մագնիսականութիւն : Արդ, այսօր գիտնիք որ անոնք տիեզերքի մեծ կարողութիւններն են : Այս անտեսանելիներու գիտութեանն է որ մեր դարը, առաջինն ըլլալով, ձեռնամուխ եղաւ, ու անով է որ իր մասնաւոր յատկանիշն ստացաւ : Բայց, այս բանին համար, պատրաստուեցաւ քարթէզեան (cartésiennes) գաղափարներուն վերագառնալ որոնք 18-րդ դարուն բոլորովին մէկ կողմ ձգուած էին :

Այն ժամանակ յիշեցին թէ ան որ ստեղծեր էր վեր-

լուծական երկրաչափութիւնը, որ ունեցած էր այն փառայեղ գաղափարը, պատկերաւորաձմ միջոցը Մաթեմատիքական հաւասարութեան (equation) մէջ դնել, ատուլ իսկ մեզ թելագրած էր թէ ամեն բան հարկ էր հաւասարութեան մէջ դնել. թէ ամեն ձեւ, ամեն յատկութիւն, ամեն երևոյթականութիւն պէտք էր քանակուել եւ դրականուիլ, ինչպէս որ պիտի ըսէին ա'Օկլեստ Գոնթի շաշակիրաները:

Հաւասարութեան դրուած պատկերաւորար միջոցին յաջորդեց անթափանցելի միջոցին հաւասարութիւնը, այսինքն Հակրանթի վերլուծական մեքանիքը. յետոյ անթափանցելի միջոցին՝ թափանցելի միջոցներու հետ ունեցած յարաբերականութիւններու հաւասարութիւնը, բայց պոյացական ինչպէս Մաքզուէլի ելեքտրա-մագնիսական հաւասարութիւնները, որոնցմէ վերջնականապէս ծագած են, Հէլոցի եւ իր յաջորդներու աշխատութիւններու շնորհիւ, մէկ կողմէ միութիւնը այն եռապետութեան, զոր կազմած էին լոյսը, ելեքտրականութիւնը եւ մագնիսականութիւնը, միւս կողմէ անթել հեռագիրը, այսինքն այն իրողութիւնը թէ ամեն կողմ ոյթի ազդակներ կան, իրողութիւն զոր կարելի է մտաւորել կեանքի նախագոյ ժեռմերու փասթէօնեան իրողութեան:

Այսպէս կը տեսնուի Տէքաթի հանձարը իր ամբողջ կարողութեան մէջ առլցուն՝ բնական փիլիսոփայութեան ժամանակակից զննողութիւններուն մէջ: Իրաւ է որ յաճախ սխալած է եւ յաճախ ալ տարտամ ըմբռնումներ արտադրած է միայն. բայց այն պահուն երբ խիստ բարձրները կը նկատէր: Չէր գոհանար, ինչպէս ըրին իր 18-րդ դարու աւելի գործնական մտքի տէր յաջորդները, պատկերացընել մարմնեղէն աշխարհը: Կը նկատէր անիկա տիեզերքը, հոգի եւ մարմին, ինչպէս Պղատոն:

Նեւտոն շօշափելի նիւթին վրայ ատաղձելով, արտադրեց շքեղ գծերով չէնք մը՝ խիստ կարգաւորած եւ խիստ կարկառուն, բայց անոր հիմերը պէտք էր աւելի լայնատարած լինէին: Տէքարթ ջանալով միջոցին դատարկին

մէջ շինել, հոն ուր կը կատարուին տիեզերքի սարսուռմաները, միայն ընդհամարեց տեւական հիմք:

Միայն նիւթ եւ շարժում կայ. Չերմութիւնը շարժում մ'է, ինչպէս լոյսը, ելեկտրականութիւնը: Այս կարթէսեան գաղափարներէն ծագումն առին Հիւկէնսի, Ֆռէնէլի, Մակզուէլի լոյսին այնքան արդիւնաւոր տեսութիւնները, իրենց բոլոր հետեւանքներով՝ լուսանկար, ակիֆրոսֆոֆի, գաթոսիֆ (cathodique), Պէքրոէլեան եւ X ճառագայթներ, ճառագայթաւոր (radiant) մարմիններ, եւն: Ասկից է որ առաջացան դարձեալ ուժի պահպանումի, ցրումի սկզբունքները զոր, Լավուազիէ հաստատեց նիւթի յաւիտենականութեան սկզբունքին հետ, — արեգիւրքի միայնակ խնդիրները (proposition), մեքանիքով այսօր ձեռքի տակ ունինք: Լուծուած են բոլորովին կամ մօտ են անոր, ոչինչ կարելի է հաստատապէս ըսել, որովհետեւ ինչ որ այսօր ճշմարիտ նկատուած է վաղը քանի մը նոր իրողութիւններով կը տկարանայ: Մենք միայն ստոյգ կերպով մէկ բան ունենք, յաւիտենական ճշմարտութեան հետ վազանցուկ չփում մը, ինչ որ շատ է կիրարկումներու՝ բայց անբաւական մեր յուսախափ եւ լլկուած հետաքրքրութեան համար: Նեւտոնական մեքանիքը վերքննելի է որովհետեւ կշռելին (pondérable) անկշռելիէն կը բաժնէ, Լավուազիէի քիմիան եւ ուժի սկզբունքը միեւնոյն բանը կ'ընեն: Ճշմարտանման է որ այս զանազան սկզբունքները իմի ձուլւին որուն բացատրութեան մէջ ներմուծուին հաւասարապէս կշռելին եւ անկշռելին: Բայց ինչ որ ալ իրեն վերապահէ հեռաւոր ապագան, այս գարու մեծ վարդապետութիւնները պիտի իբր հիմ ծառային երկար ատեն մարդկային գիտութեան եւ ճարտարագործութեան: Հրաշալի են ո՛չ միայն իրենց ընդհանրացուցիչ երեւոյթովը եւ կարողութեամբը, այլ եւ պարզութեամբը:

Նեւտոնական գիտութիւնը միշտ բարձր հաշիւ մը կը պահանջէ: Նոր գիտութիւնը հիմնուած անոր սկզբունքներուն վրայ, կրնայ զայդ զանց ընել աստիճան մը գոնէ՝ ներկայիս գալով, ու անիկա որ, առաջինը երեւակայեց

պարզ եւ արգիւնաւոր բանաձեւեր՝ մարդ մ'է որ 36 տարական հասակին մէջ մեռած է եւ, Ֆրանսայի համար մասնաւորաբար, թէեւ ծանօթ ամեն կողմ, հուելրական յիշատակ մը կը թողու, այդ մարդն է Սատի-Գառնո: Չկայ պատճառաբերութիւն մը, խորհրդածութիւն մը որ կարենանք ընել բնութեան մեծ ուժերուն վրայ, անոնց նման գոր կը գտնենք Սատի-Գառնոյի 1824ին հրատարակած «խորհրդածութիւններ կրակին շարժական կարողութեան» գրքին եւ իր անտիպ թուղթերուն մէջ որ իրապէս կը պարունակէին ջերմութեան մեքենական հաւնարժեքի սկզբունքը, եւ որոնք, զժբազդաբար, խիստ ուշ հրատարակուեցան, որպէս զի այդ գիւշին փառքը անոր մնար:

Մեթոտներու մէջ այս պարզութիւնն ու արգիւնքներն են որ մեր գարուն յանկարծ իջեցուցին գիտութիւնը իր նեւտոնեան երկնքէն՝ երկրի վրայ, եւ թէ առաջին անգամն ըլլալով գիտութիւնը՝ երեւցաւ մարդոց առանց երեւոյթի, անոնց խօսեցաւ գործնականին ըմբռնելի լեզուովը ու՝ այդպէս, ամեն կողմ տարածեց իր բարիքները, որքան հարուստին ապարանքը այնքան աղքատին խորճիթը, որքան քաղաքը այնքան գիւղը, ագարակին ու գործարանին մէջ, մշակութեան գաշտին ու պատերազմի վայրին մէջ: Իրաւամբ Սատի-Գառնոյի գործին մէջ է որ այս ամենուն ծագումը կը գտնենք: Որպէս թէ ինքը ըլլար առաջինը որ աշխատէր իրականութեան վերածել այն մարդարէական մտածումները գոր Գոնտորէ գրեթէ անոր եղերական վախճանին վերջնութիւնը կը յայտնէր:

«Մինչեւ այս թուականին գիտութիւնները եղած էին քանի մը մարդոց ժառանգութիւնը. արդէն անոնք հասարակական դարձած են, ու կը մօտենայ այն վայրկեանը ուր անոնց տարբերը, սկզբունքները ու ամենապարզ մեթոտները ճշմարտապէս ժողովրդական պիտի դառնան: Այդ ասին է որ անոնց կիրարկումը արհեստներու մէջ, անոնց ազդեցութիւնը մտքերու ընդհանուր ուղղութեան վրայ համաշխարհային օգտակարութիւն մը պիտի ունենան:»

Գիտութիւններու Ակադեմիան վերջերս պատուաբեր

գործ մը ըրաւ Լալուազիէի, թէ եւ ուշ մնացած, արձան մը կանգնելով: Սատի-Գառնոյիին կը սպասուի անձկութեամբ որ մեր գարու նեւտոնը պիտի գտնար եթէ կեանքէն այդքան չուտ չբաժնուէր. բայց ապահովաբար անոր կալիւէսան է: Բիզպօսի մեծ աստղագէտին նրբամտութիւնը եւ ոյժը ունէր միանգամայն:

Եթէ նախնական նոր ճշմարտութիւնները, որոնց վերայ խօսուեցաւ, հաստատուած են առանց բարձր մաթէմատիքի աջակցութեան, հաշուողական գիտութիւնները սակայն երբէք չպիտի գաղբին համաշխարհային լեզու մը ըլլալէ՝ Ամիէրի խօսքին համաձայն, լեզու մը որ «կ'աւելցնէ արամաբանութեան ոյժին վրայ առաւել քան ինչ կ'աւելցնէ հեռագիտակը աչքի կարողութեան, առաւել քան մագնիսացած ասեղը նաւարկութեան առաջգիմութեան վրայ:»

Մաթեմատիք գիտութիւնները եւս զարգացած են մեր գարուն առաւել քան երբէք: Անցած ու այս գարու այդ գիտութիւններու մէջ այնքան տարբերութիւն կայ, որքան երկու մեքենաներու մէջ, որ շինուած ըլլային այդ երկու տարբեր թուականներուն:

Յենած հետզհետէ աւելի հակիրճ գիտողութիւններու վրայ, գիտութիւնները մեր յաջորդներուն թոյլ պիտի սան թափանցել քիչ մը աւելի խորապէս այն խորհրդաւոր վայրին մէջ որ կը լնու աիեզերքը, որ զայն միակ եւ կենդանի էակը կը գարձընէ, ուր բնագէտներու եւ քիմիաբաններու հեղինակութիւնը եւ Փասթէօն մեզ նշմարել տուին ծագումը այն կոյր եւ գիտակից ոյժին զոր կը տրամադրէ բնութիւնը: Այն հրաշալիքներով, որ իր ոյժին մէկ աննշան մասը մեզ չնորհեց, կարելի է գտնել զանոնք որ ծածկուած կը մնան, թերեւս մեզի խիստ մօտ ըլլան եւ որոնք ապագային վերապահուած են:

Մեր գարը՝ իրեն ի լոյս բերած քանի մը ընդհանուր իրողութիւններով, պիտի լինի այն շրջանը որ լայնօրէն կանխապատրաստած է այդ ապագան եւ անկէ անբաժանելի պիտի մնայ ընդմիջս:

ՄՕՐԻՍ ԼԷՎԻ

ԳԻՐՔԵՐ ԵՒ ԹԵՐԹԵՐ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Արշակ Բ. ի եւ անոր Պայ
որդւոյն վրայ: Հեղինակ՝ Եղիազար Մուրաեսեան: Աղէքսան-
դրիա, Տպ. «Ա.րա.ք» 1900, — Գին 2 Ֆրանք:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ Որբասիրաց ընկերութեան Հայոց ի Գա-
հիրէ:

ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (Նոր Կսակարան), Տոյնը՝ (Հին
Կսակարան), Պատրաստեց Մարի Պոնտացի: Տպ. Յ. Մատ-
թէոսեան, Կ. Պօլիս: Իւրաքանչիւրին գինը՝ 4 ղուռուշ
կամ 1 Ֆր. — Կը ծախուին նաեւ Պուլկարիա, Վառնայի
մէջ Ա.: Զարպէնէլեան գրատունը:

ՕՐԱՅՈՅՑ 1901 Թուականին: Դրկուած նոր տարիին
առթով, Վեհ. Հայրապետին կողմէ «Համալսարան»ի խըմ-
բագրութեան:

* ԲՍՈՒԱՐԱՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆՑ (Պատկերա-
զարդ): Աշխատասիրեց Հ. Ս. Երեմեան (Միսիթարեան Ուխ-
տէն): Տպ. Վենետիկ-Ս. Ղազար: Գինը փոխանակ 15 Ֆր. ի՝
11 Ֆր: Գնելու համար գիմել՝ Imprimerie Arménienne, Ve-
nise, St-Lazare (Italie):

* ԳԵՂՈՒՆԻ (բացառիկ թիւ «Բազմալէպ»ի, նուիր-
ւած անոր բաժանորդներուն): Կը ծախուի 2 ու կէս Ֆր. ի.
Դիմել «Բազմալէպ»ի խմբագրութեան Venise, St-Lazare
(Italie):

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԱՄԱՐ. — Նոր ազգային եւ գրական
ամսաթիւրթ մը, որ հրատարակուելի սկսած է Մայիս 1էն
Փարիզի մէջ («Համալսարան»ի տպարան) լաւ գրողնե-
րու խումբի մը խմբագրութեամբ: 1 թիւին բովան-
դակութիւնը՝ ընդհանուր ամամբ, շահեկան եւ հետաքը-
քիր է: Տարեկան գինն է ամեն սեղի համար 10 Ֆր. —
Դիմել A. Fortin. 10, Rue Dupont des Loges, Paris.

Բառարան Կործնական Կիսուքեանց. — Պատկերազարդ գեղեցիկ հատոր մ'է, 840 կրկնասխանակ էջերով :

Կը պարունակէ բազմաթիւ Փրանսերէն բառեր, որոնց առջեւ յաջող ընտրութեամբ մը՝ մեր մէջ մինչեւ հիմա շինուած նշանակութիւններու լաւագոյնները գրուած են :

Դարձեալ, իւրաքանչիւր բառի վրայ ճոխ ու հակիրճ ծանօթութիւններ տրուած են, որոնցմէ անխուսաքար շատ պիտի օգտուի՝ գիտասէր սկսնակը :

Յաջողութեամբ լոյս տեսած գործ մ'է այս գիրքը, ու Հայր Ս. Երեմեանի մեր շնորհաւորութիւնները միայն կըրնանք ուղղել :

Այս առթիւ սակայն քանի մը խորհրդածութիւններ աւելորդ չպիտի լինին : Այդ օրինակ աշխատութիւններու մէջ լաւապէս յաջողելու դաղտնիքը, միշտ հաւաքական ուժերու ընձեռումին մէջ փնտռելու է : Անհաաական առքնաջան վաստակ մը որքան ալ նուիրուած ըլլայ, մասնաւոր առաւելութիւններ եւ մասնաւոր արժանիքներ միայն կ'ընդցուէ, ընտանաբար : Գիտական ուժեր, — պիտի առարկուի անտարակոյս, — հոգուագիւտ են մեր մէջ ու եղածներն ալ աշխարհի չորս անկիւնները ցրուած, բայց պակասը ճանչնալ ու զայն մատնանիչ ընել, անոր վրայ վիճել ու իր արդարացումը վճել շատ մը խէնէջ քննադատութիւններու կանխումն է : Թերեւս գտնուեցան ոմանք որ այդ Բառարանին նկատմամբ լեզի մաղձ մը թափեցին, անշուշտ այն պատճառով որ սահմանափակ կերպով գտած էին :

Մեր գիտողութիւնները, — որոնք հեռի պիտի ըլլան Գիտութեանց բառարանին արժանիքը գանակոծելէ, — խիստ համառօտ պիտի ըլլան : Հոն նշմարեցինք, հարեւանցի քննութեամբ մը, քանի մը գործածական գիտական բառերու պակասը : Օրինակ, précipité (փրէսիփիթէ), — տես Համասլարան էջ 175, Ծ. Խ., այդ բառի բացատրութիւնը

spinal (սփինալ — ողնայարային, — nerf spinal), եւն : Առաջինը քիմիական գործական բառ մ'է եւ երկրորդը մարգակագմութեան մէջ կարեւոր բառ մը :

Աւելցնենք նաեւ որ transformisme (Թռանսֆորմիզմ — բնաշրջում, որուն համար «Համալսարան» կը գործածէ Չեւաչըռուս բառը եւ երբեմն Չեւափոխում) բառին առջև պէտք էր տալ evolutionի (էվոլյուսիոն) վարդապետութեան ծանօթութիւնները, — ծանօթութիւններ որոնց մասին համակարծիք չենք Հ. Ս. Երեմեանի հետ, — նախ որովհետեւ էվոլյուսիոն զանազան նշանակութիւններով գործածուող բառ մ'է, նայելով թէ ի՞նչ տեղ կիրարկուած է, երկրորդ միեւնոյն բառը Թռանսֆորմիզմի վարդապետութեան բոլոր երեւոյթներուն բացատրութեան կրնայ ծառայել, բայց երբէք անոր տեղը գործածուիլ : Կարելի է այս ըսածնիս կրկնել Տարլինիզմի համար, որ Թռանսֆորմիզմի մէկ քանի երեւոյթները կը բացատրէ կամ անոր մէկ մասն է, առանց սակայն զայն նուիրագործելու : Այս օրինակ կարեւոր բառերու իրենց բառակարգական տեղը գրուիլը իր վերջին կարեւորութիւնը ունի. զանոնք մէկ բառի առջև թուարկելը ընչ որ ըրած է Հ. Ս. Երեմեան, բառախոյզին գծուարութիւններու առիթ կուտայ, երբ մանաւանդ այս վերջինս անոնց փոխաբերական իմաստները դեռ նոր կը սովորի, կամ զանոնք լաւապէս ըմբռնած չէ :

Գործնական Գիտութեանց այս փրանսաճայ լաւագոյն բառարանը Չերմապէս կը յանձնարարենք մեր գիտասէր ընթերցողներուն :

Վեղաւնի. — «Բազմալէզ»ի բաժանորդներուն նուիրուած այս պատկերազարդ պրակը «Որբունի»ին գեղարուեստական՝ սակայն աւելի յաջողած շարունակութիւնն է :

«Բազմալէզ»ի խմբագրութիւնը կը խոստանայ Գեղաւնին գեղարուեստական կանոնաւոր հրատարակութիւն մը դարձնել, եթէ այս պրակը՝ ո՛չ թէ յաջողի այլ իր ծախ-

քերը գոցելու չափ ընդունելութիւն գտնէ, մեր հասարակութենէն: Շատ խոշոր չէ սպասուած վարձատրութիւնը(!): Ու իրաւամբ Վենետիկեան Հայրերը պէտք է նաեւ ներմուծողներն ըլլան գեղեցկին, մեր մէջ, մամուլի ճամբով, ինչպէս եղած են մեր մտաւորականութեան կարասեաները: Ո՛չ թէ որովհետեւ քաղաքակիրթ աշխարհին մօտ ու մէջ կ'ապրին ու գիւրին միջոցներ ունին, այլ միայն այն պատճառով որ օժտուած են այդ տեսակ ձեռնարկ մը լիովին գլուխ բերելու հարկաւոր յարմարութիւններով:

Ճիշտ է որ «Գեղունի» կատարեալ կերպով յաջողած գեղարուեստական գործ մը չէ, սակայն ատոր հասնելու արժանիքները իւրացնող չքեղ «նմոյշ» մ'է:

«Գեղարուեստական պատկերազարդ» հանդէսի մը գտնութիւնը զգալի պակաս մը պիտի լեցնէ մեր մէջ, ու անոր ընդունելութիւն գտնելը, երբ նուրբ ճաշակով մը առաջ տարուի, այժմէն կարելի է ապահովուած նկատել: Եւ եթէ նոյն իսկ այս պրակը իր ծախքերը չգոցէ պէտք չէ հեռեւցնել որ զայն շարունակելը անխոհեմութիւն մ'է, նիւթական զխաւ մ'է: Հանդէսները յաճախ իրենց կարելորութիւնը զգացնել կուտան անտարբեր հասարակութեան մը մէջ մեծ գոհողութիւններէ յետոյ, քանի որ գիտենք թէ, ու փորձով, ամեն նորութիւն իր՝ իբր նորութիւն խրչումները ունի:

Վենետիկեան Միաբանութիւնը կրնայ այդ օրինակ գոհողութեան մը ուժեղապէս գիմանալ եւ հետեւաբար դեղելիլը իր կողմէն, քանի որ ըմբռնած է «Գեղունիի» նման հրատարակութեան մը պահիւսն ու պէտքը, անոր ձեռնամուխ ըլլալուն մէջ՝ շատ ալ ներելի չպիտի նկատենք:

«Գեղունի»ին այս թիւը կը պարուրակէ, ի միջի այլոց, Յ. Այվազովսքիի կենդանագիրը իր մէկ ծովանկարով զբաղած պահուն. Հարսանիք մը Տարօնի մէջ. Ռէքանաթիի ազգային որբերը. Կեսարացի ոսկերիչներու 1672 թուին արծաթի վրայ քանդակներու պատկերը. Ագամեանի բուն եւ քանի մը դերերու մէջ պատկերները, եւ այլն:

Պրակին վերջին մասը աւելի պարբերական հանդէսի

մը երեւոյթը կը ստանայ : Հոն կը խօսուի Ռ. Պատկանեանի վրայ, քաղուածներով որոնց մէջ զետեղուած են անոր կենդանագիրը, տանը, ընտանիքին պատկերները : Իսալացի երաժշտութեան հեղինակաւոր դէմքերէն Վէրտի, կենդանագիր եւ կենսագրութիւն : Նալբանտեան անոր տունը, գերեզմանը եւ կենսագրական տեղեկութիւններ եւն : Վերջին յօդուածն է «Որբունի»ին Առքիւ, ուր «Բազմավէպ»ի խմբագրութիւնը կծու լեզուով տեսութիւն մը կ'ընէ թէ՛ ի՞նչպէս ոմանք հայ որբերու նուիրուած այդ գործին յաջողութիւնը խաթարեցին, ու «Որբունի»ին նկատմամբ Մամուլին մէկ ստուար մասին գնահատութիւնները վկայութեան կը բերէ :

Պէտք է քաջալերել «Գեղունի»ն, հայ պատկերազարդ ապագայ հրատարակութեան մը հիմնարկէքը տօնելու համար :

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՑԱՆԿ
«ՀԱՄԱԼՍՈՒԲՈՒՆ» Ի Ա. ՇՐՋԱՆԻՆ
 (1900 — 1901)

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

Ա. Կնարկներ (Միսսի Պաղսասարեան)	209
Ա. յօմէականութիւն «	405
Գիտութիւնները մեր մէջ «	65
Մամուլը (Յովհ. Շաւարշ)	11
Մեր նոր թերթերը եւ անոնց քննադատները	282
Նկատողութիւններ (Ա.)	161
Պարտաւորութիւններ (Յովհ. Շաւարշ)	113
Օտար բառերու գործածութիւնը Հայ լեզուին մէջ (Մ. Պաղսասարեան)	457

ԳԻՏԱԿԱՆ

Բնական եւ Բնագիտական Գիտութիւններու ուսուցումը նախնական վարժարաններու մէջ	237
Գիւնովութեան դարձանք եւ թելագրութիւն (Նշան)	377
Գիտական քննադատութիւնը (Նշան — Է. Թուրուզ)	466
Գիտութիւն եւ Իւրա (Մ. Պաղսասարեան)	6, 82
Գիտութիւններու պատմութիւնը (Մորիս Լեվի)	427, 505
Դաստիարակիչ գիտութիւնը (Նշան — Մ. Պերրըրո)	128
Թելագրութեան վարդապետութիւնը (Հ. Պերնեալ)	325
Խմորումները (Գ. Մեծասուրեան)	120, 173
Կաթը «	252
Հիւժախտին բուսական ծագումը (Գ. Մեծասուրեան)	378
Հնէաբանութիւն (Գ. Միրսիջեան)	23, 87
Ձեւաչըղում (Մ. Պաղսասարեան)	166, 232, 317, 435
Ուղեղային կիսագունդերու գերք	410
Պղինձը — Պատմական — (Գ. Միրսիջեան)	141
Սերմերու տաքութեան զիմագրութիւնը եւ միջատներու սպանումը (Գ. Մ.)	373
Սրտին աղբեցութիւնը զգացումներու արտայայտութեան վրայ (Ֆլոս Պերնար)	350
Վաղուան մարդկութիւնը (Ն. Թեյրա)	239, 305

ԳՐԱԿԱՆ

Արուեստը գիտութիւններու մէջ (Մոզ-Պէս)	213
Գիտական քննադատութիւն (Էս. Թուրուզ — Նշան)	466
Գրական էջեր (Մ. Պաղսասարեան)	136, 186
Գրականութիւն եւ Գեղարուեստ (Մոզ-Պէս)	75

Կրեւու Արուեստը (Մոզ-Պէս)	17, 90, 215, 367
Զօլա (Մ. Պաղտատարեան)	188
Էջ մը Ուսանողի Յուշատեարէն (Մոզ-Պէս)	499
Կէս Բարեկամը (Յի-Շէ-Սա)	205
Սօր մը Հաւատքը (Մոզ-Պէս)	59, 99

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

Բարիի գազափարը (Յովհ. Շաւարշ)	70
Դերագոյն հաճոյքը	277, 341
Յաւիտենական ճամբորդը (Յի-Շէ Սա)	35
Գանի մը խորհրդածութիւններ (Մոզ-Պէս)	315

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թորթախտին զարմանը (Եշան)	191
Լեռնահարութիւն	42
Հեռագրական նոր գիւտ (Եշան)	97
Հեղուկ օդը	37
Մուկերը կը սարածեն ժանտախտը (Եշան)	48
Օդային նաւը	95

ԳՐԱԽՈՍԾԱԿԱՆ

Աներեւոյթ Հողագործ (Մ. Պ.)	51
Գեղունի	515
Գիտութեանց Գործնական Բառարանը (Մ. Պ.)	514
Գիրքեր եւ թերթեր	443, 513
Գութան	452
Դպրանոցիս աշակերտներին (* * *)	56
Իգնատիոս Լոյսլա (Ս.)	53
Խ. Արտվեան (Յի-Շէ-Սա)	108
Խարազան	458
Կովկասի Հ. Թ. Հ. Դպրոցները (Մ. Պ.)	380
«Համալսարան»ի Մատենագարանը	50, 107, 379
Հաւաքածոյ Հ. Ժողովրդական Երգերի (Արաւ)	199
Նոր Բառգիրք Ֆրանսահայ	443
Շաւիղ	204
Որբունի	445
Տգեղ Երեւոյթներ (Արաւ)	155
Քերական - Ընթերցարան	446

ՖՐԱՆՍ. ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԿՄՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բարձր. Ուսումներու Վարժարանը (Շ. Պոլիեօ)	220
Դպրութիւններու Ֆաքիւլթէն	179
Սորպոնը	79
Փարիզի ձարս. Կեդր. Վարժարանը (Տ. Դիսաֆսեան)	31

Քօլէժ աը Ճրանս (Շ. Պոլիեո)	222
Ճրանս. Առեւտրական Վարժարանները (Ռասնոյ վր)	146
Ճրանսայի Վարժապետանոցները	310

ԱՌՈՂՁԱՊԱՀԱԿԱՆ

Թոքախոր	105
Ոգելից Հմպելիներ (Նշան)	439
Վարակուսները	151
Վտանգաւոր Միսեր	502

ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գթուժեան քոյրը (Հրուշան)	145
Իղձս	16
Իմ Երգս	485
Կեանքը	198
Մենուժիւնը	86
Նկարին առջեւ (Յի-Շե-Սա)	274
Սե'ւ, Սե'ւ (Յովհ. Շաւարշ)	434
Սպասումը	484
Վերյուշուսներ (Հրուշան)	276
Վերջալոյս (Գ. Յ. Դարբինեան)	349
Տապանագիրս (Կորիւն Մկրտչեան)	16

ԿՆՆՍԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Գ. Մամիկոնեան (Խմբ.)	413
Էտուառ Կոլիօ (Գ. Մեծասուրեան)	225
Մ. Մամուրեան (Խմբ.)	58
Յովհ. Շաւարշ (Մ. Պաղասասուրեան)	386
« » » (Գ. Մկրտչեան)	401
« » » (Զաւիկ)	403
« » » (Մ. Ասասուր)	404
Քլօս Պէրնար (* * *)	488

ԱՅԼԵՒԱՅԼԻԲ

Արուեստահանդէսը (Նշան)	289
Ժողովրդական կարեւոր գիտելիքներ	57, 106, 160
« Համալսարան»ի Տպարանը	287
« Համալսարան» և իր Բ. Երջանը (Խմբ.)	455
Հայ Ճարտարապետութիւն — Հէնպիք (Վ. Պէքիարեան)	29
Հին Փարիզը 1900ի Արուեստահանդէսին մէջ (Վ. Պ.)	84
Ստորերկրեայ Աշխարհը (Գ. Մկրտչեան)	359
Տրամախօսութիւն (Գ. Յ. Մալիկյանեան)	415
Ֆրանսերէն լեզու	62, 112
*** (Գ. Յ. Դարբինեան)	224

ՎԵՐՋ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԵՐ ԶՎՃԱՐՈՂ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐՈՒՆ

Տակաւին կը գտնուին կարգ մը բաժանորդներ որ մասնաւոր գիմումներով ու խնդրանքներով «Համալսարան»ը ստանալէ վերջ բաժանորդագրութիւննին չեն վճարած :

Պիտի սպասենք այս զոյգ թիւերուն մինչեւ իրենց ձեռքը հասնելու վայրկեանը, որ երբ տեսնենք թէ նորէն կը դանդաղին պարտքերնին կատարել, պիտի ստիպուած ըլլանք իրենց անունները հրապարակել, մեզ խիստ անախտօք գրութեան մը հետեւելով :

Միեւնոյն խտուրթեան պիտի ենթարկուին հաւասարակէ վնասմանայ եւ տարեկան չվճարող բաժանորդները : Չենք կարծեր որ այս անտեղութեան առիթ կը տրուի :

Մեր գործակալներէն կը խնդրենք որ մինչեւ Յուլիս 1 իրենց հաշիւները, զանձուած դրամներով, մեզի հասցնեն :

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Կը հրատարակուի ամեն ամսոյ սկիզբը : Կը պարունակէ Առաջնորդող մը, Հայ Մասնագրական, Աշխարհագրական, Պատմական, Կենսագրական եւ Քաղաքական յօդուածներ :

Կուսայ շահեկան տեղեկութիւններ ամեն ամիս Հայ հանդէսներու եւ լրագիրներու վրայ : «Բազմակայ» նուէրներ պիտի շարունակէ սալ իր բաժանորդներու, ինչպէս «Գեղունի»ն :

Տարեկան գինն է ամեն տեղ 10 Ֆր : Դիմել Rédaction de la Revue «Pazinavèh» Venise (Italie) — St-Lazare.

ԲԱՐԱՐՈՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆՆԵՐ

Աշխատասիրեց Չ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

(Մխիթարեան Ուխտէն)

Պատկերներով զարդարուած այս դեղեցիկ հատորը իր ընդարձակ բացատրութիւններով խիստ օգտակար հրատարակութիւն մ'է, անոնց համար որ գիտութիւն կը սովորին :

Գինն է 11 Ֆրանք,

Դիմել Imprimerie Arménienne

Venise (Italie) — St-Lazare.

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԱՄԱՐ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ԳՐՈՅՈՒՆ ԾՄՍԱԹԵՐԹ

Բաժանորդագրութիւնն է ամեն տեղի Համար 10 Ֆրանք
Դիմել A. Fortin, 10, rue Dupont des Loges — Paris (VIIe)

Հ Ա Մ Ա Լ Ս Ա Ր Ա Ն Ի

Տ Պ Ա Ր Ա Ն

Փ Ա Ր Ի Չ

Կը տպագրուին հայերէն, ֆրանսերէն եւ ուրիշ օտար լեզուներով ամէն տեսակ աշխատութիւններ :

ԱՌՆԻՏՐԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹԵՐ.

Մանուցագիր, Շրջաբերական, Արտէթուղթ, Փոխգիր, Առեւտրական զանազան տոմսեր, Տոմար, եւն :

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Գիրքեր, Գրքոյկներ, Կանոնադրութիւններ եւ Մրաս գիրներ : Լրագիրներ եւ Հանդէսներ : Համալսարանական Թէզեր, եւն :

ԸՆԹԱՑԻԿ ԳՈՐԾԻ ՊԵՏՔԵՐ.

Այցաքարտ, Նամակագրուիս, Հարսնիքի եւ Մոռնոյի նամակներ, Հրաւիրագիր, Մահազգ, եւն :

Պատկերազարդ եւ գունաւոր աշխատութիւններու մէջ, ճաշակ եւ նրբութիւն :

Մաքուր եւ խնամուած Տպագրութիւն

Խ Ի Ս Տ Չ Ա Փ Ա Ի ՈՐ Գ Ի Ն ԵՐ

Օտար երկիրներէ եղած խնամարարութիւնները կանխիկ եւ եւ կը կատարուին փոքրով եւ Աշտուքներ :

IMPRIMERIE HAMALSARAN

4, RUE ORTOLAN, 4

PARIS

